Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi ve Ahmed Kemal Paşa

Biyografisi, Eğitim Politika ve Uygulamaları

Eyüp CÜCÜK

PEGEM AKADEMİ

Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi ve **Ahmed Kemal Paşa** Biyografisi, Eğitim Politika ve Uygulamaları

Eyüp CÜCÜK

Elinizdeki bu kitapta, günümüz modern Türk eğitim sisteminin temellerinin atıldığı Osmanlı Tanzimat Dönemi'nin eğitim politika ve uygulamaları, devrin en etkin karakterlerinden biri olarak kritik noktalarda önemli görevler üstlenmiş Ahmed Kemal Paşa'nın (1808-1887) odağında incelenmiştir. Osmanlı Devleti'nde eğitimin modernleşmesi sürecinde öncü bir eğitimci, aydın-bürokrat olan Ahmed Kemal Paşa'nın biyografisinin yanı sıra farklı tarihlerde sürdürdüğü üst düzey eğitim yöneticiliği görevlerinde ortaya koymuş olduğu eğitim politika ve uygulamaları mercek altına alınmıştır. Özgün ve birincil kaynaklara dayalı bir eğitim tarihi araştırması özelliğiyle öne çıkan bu kitap, Kemal Paşa'nın mühür ve imzasını taşıyan çok sayıdaki arşiv belgesi başta olmak üzere veri çeşitliliğini sağlayan farklı türden tarihi kaynakları referans aldığından, bu kapsamda müstakil olarak gerçekleştirilen ilk bilimsel çalışma olarak nitelendirilebilir. Buradan hareketle Kemal Paşa'nın farklı profil özellikleri gün yüzüne çıkarılarak çok yönlü bir biyografisi oluşturulmuş; yaşadığı dönemin eğitim politika ve uygulamalarına katkısı kapsamlı bir şekilde okuyucuya sunulmuştur. Bir diğer ifadeyle bu kitapta yenilikçi ve pragmatist kişilik özelliklerine sahip bir eylem adamı olarak Kemal Paşa'nın, Tanzimat'ın reformist, eğitimci, aydın-bürokratlarından biri olduğunu görecek, özellikle de Osmanlı eğitim modernleşmesi sürecinde hem teorisyen hem de pratisyen rolleriyle nasıl ve ne şekilde bir öncülük hizmeti üstlendiğine şahit olacaksınız.

Bu kitapta modern Türk eğitiminin politik, felsefi, sosyal ve tarihi temellerinin yanı sıra Tanzimat Dönemi'nin paradigmatik değişim-dönüşümü kapsamında eğitim alanında baş gösteren sosyo-ekonomik sorunları ve yönetim erkinin bu sorunların çözümü noktasında nasıl bir tavır sergilediklerini de görmek mümkündür. Aynı zamanda Batı menşeili modernleşmenin Osmanlı devlet adamları eliyle eğitim sisteminin tüm alanlarına nasıl nüfuz ettiği ve reform politikalarının nasıl bir zeminde oluştuğu Kemal Paşa örneğiyle gözler önüne serilmektedir. Öte yandan bu çalışmada, neredeyse iki asrı bulan bir devlet politikası olarak yapılandırılan Türk eğitim modernleşmesi deneyimlerinin başlangıç safhasına ilişkin ilk elden tarihsel bilgiler özgün bir bakış açısıyla sunulmaktadır.

Osmanlı eğitim sisteminin modern bağlamda reformasyonunda öncü bir figür olarak karşımıza çıkan Ahmed Kemal Paşa'nın portresini bilimsel ölçütlerle ve objektif bir üslupla ortaya koymayı amaçlayan bu kitap tarih ve eğitim bilimleri başta olmak üzere Türk eğitim tarihi, Osmanlı eğitim modernleşmesi, eğitim politikaları tarihi, tarihsel biyografi alanlarına ilgi duyan tüm araştırmacı/okurlara hitap etmektedir.

ISBN/BARKOD: 00-000-00-0-0-00-00

Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi ve

Ahmed Kemal Paşa

Biyografisi, Eğitim Politika ve Uygulamaları

Eyüp CÜCÜK

PEGEM AKADEMİ

Dr. Eyüp CÜCÜK

Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi ve
AHMED KEMAL PAŞA
Biyografisi, Eğitim Politika ve Uygulamaları

ISBN 978-625-7228-81-7
DOI 10.14527/9786257228817

Kitap içeriğinin tüm sorumluluğu yazarına aittir.

Pegem Akademi Yayıncılık, 1998 yılından bugüne uluslararası düzeyde düzenli faaliyet yürüten **uluslararası akademik bir yayınevi**dir. Yayımladığı kitaplar; Yükseköğretim Kurulunca tanınan yükseköğretim kurumlarının kataloglarında yer almaktadır. Dünyadaki en büyük çevrimiçi kamu erişim kataloğu olan **WorldCat** ve ayrıca Türkiye'de kurulan **Turcademy.com** tarafından yayınları taranmaktadır, indekslenmektedir. Aynı alanda farklı yazarlara ait 1000'in üzerinde yayını bulunmaktadır. Pegem Akademi Yayınları ile ilgili detaylı bilgilere http://pegem.net adresinden ulaşılabilmektedir.

1. Baskı: Aralık 2020, Ankara

Yayın-Proje: Şehriban Türlüdür
Dizgi-Grafik Tasarım: Müge Çetin
Kapak Tasarım: Pegem Akademi

Baskı: Ay–bay Kırtasiye İnşaat Gıda Pazarlama ve Ticaret Ltd. Şti.
Çetin Emeç Bulvarı 1314. Cadde No: 37A–B Çankaya/ANKARA
Tel: (0312) 472 58 55

Yayıncı Sertifika No: 36306
Matbaa Sertifika No: 46661

İletişim

Karanfil 2 Sokak No: 45 Kızılay/ANKARA
Yayınevi: 0312 430 67 50 - 430 67 51
Dağıtım: 0312 434 54 24 - 434 54 08
Hazırlık Kursları: 0312 419 05 60
İnternet: www.pegem.net
E-ileti: pegem@pegem.net
WhatsApp Hattı: 0538 594 92 40

Dr. Eyüp CÜCÜK

1989 yılında Gaziantep'te doğdu. Lisans eğitimini Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden 2011 yılında tamamladı. Aynı yıl itibarıyla Gaziantep Üniversitesi Yakın Çağ Tarihi Ana Bilim Dalında başladığı yüksek lisans eğitimini 2017 yılında, aynı programdaki doktora eğitimini ise 2020 yılında tamamladı. Bu süreçte Gaziantep Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Programları ve Öğretimi Ana Bilim Dalında 2013 yılında başladığı yüksek lisans tezini 2015 yılında tamamladı. 2014 yılından bu yana Gaziantep Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsünde Araştırma Görevlisi kadrosunda çalışmaktadır. Araştırma konuları eğitim tarihi, eğitim bilimleri, eğitim politikaları tarihi, eğitimde modernleşme, eğitimin felsefi, sosyal ve tarihi temelleri alanlarını kapsayan Dr. Eyüp CÜCÜK'ün bu alanlarda ulusal-uluslararası ölçekte yayımlanmış çok sayıda bildiri, makale ve kitap bölümü çalışmalarının yanı sıra araştırmacı olarak yer aldığı ulusal destekli projeleri bulunmaktadır.

ORCID No: 0000-0003-2660-8009

TAKDİM

Türk toplumunun geleceğe hazırlanması noktasında maarif olgusunun ne derece önemli olduğu artık herkesin malumu olan bir konu ve gerçeklik olarak temayüz etmiştir. İçtimai, iktisadi ve kültürel gelişmenin sağlanmasının yanı sıra gelecek nesillere aktarılması elzem olan kültür hazinelerimizin bu uğurdaki yegâne yolu her halde maariftir. Bu durum, içinde bulunduğumuz zaman diliminde böyle olmakla birlikte aslında tarihi sürecin her diliminde aynı öneme sahip bir konu olagelmiştir. Nitekim Osmanlı Devleti'nde büyük bir değişimin yaşandığı 19. yüzyılın sonlarından itibaren dönemin matbuat hayatında da bu konuya ciddi bir şekilde yer verilmiş ve uzun süreden beri devletin içinden çıkmakta zorlandığı sorunların temel çözüm merkezinin maarif olduğu sıklıkla dile getirilmiştir. Tabiidir ki bu farkındalık devletin karşılaştığı sorunlara esaslı çözümler üretilmesi konusunda önemli bir aşama olarak değerlendirilebilir.

Tanzimat Dönemi ve sonrasında devam eden süreç boyunca ciddi anlamda hissedilir hale gelen bu olgu, günümüz eğitim öğretim hayatının sorunlarının çözümünde de gittikçe artan önemine bir örnek teşkil etmektedir. Hakikaten eğitim öğretim faaliyetlerinin devletin en önemli ve öncelikli konu ve yatırım alanlarından biri haline gelmesi ve gerek bürokrasinin gerekse günümüz matbuat âleminin bu konuya ciddi bir şekilde eğilmeleri bu önemin göstergelerindendir ve bir şekilde maarif üzerine çalışan akademisyenler için büyük bir mutluk kaynağıdır. Fakat unutulmaması gereken önemli hususlardan biri de tarih ilminin bu gelişme sürecindeki rolüdür. Zira tarih ilmi beşeriyetin ilk zamanlarından beri insanlığın tekâmülünde oluşturulan mirasın kaydı ve geleceğe aktarılması konusunda hayati ehemmiyeti haiz olagelmiştir. Bu minvalde maarif tarihimizin gelişim safhalarının ilmi bir usul ile değerlendirilmesi büyük önem arz etmektedir.

1857 yılında kurulmuş olan Maarif-i Umumiye Nezareti, Osmanlı maarifinde kurumsallaşma adına önemli bir adımdır. 1869 yılında yayımlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi eğitim öğretim hayatının düzenlenmesi konusunda mühim bir gelişmedir. Maarifte meydana gelen bu gelişmeler devrin önemli şahsiyetlerinin elinde şekillenmiştir. İşte bu şahsiyetlerden biri de Ahmed Kemal Paşa'dır. Esasen bir doktora tezi çalışmasının sonucu olarak hayat bulan bu eser, Tanzimat Dönemi'nde maarif hayatının modernleşmesinde önemli bir figür olan Ahmed Kemal Paşa odağında yapılan kapsamlı bir araştırmanın ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bu eserde maarif alanındaki Osmanlı arşiv evrakının devre ışık tutan ve gün yüzüne çıkmayı bekleyen belgelerinin kullanılmış olması çalışmaya ayrı bir ehemmiyet ve değer katmaktadır. Bilimsel esaslı bir biyografisinin sunulması ve bir devlet adamı olarak icra ettiği görevlerin ortaya konulmasının yanında Ahmed Kemal Paşa'nın başta modern rüştiye mekteplerinin kuruluşu, Darülmualliminin

açılışı ve Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin hazırlanışı konusundaki katkıları ile Maarif Nazırlığı dönemlerindeki diğer faaliyetlerinin ortaya konulması Tanzimat Dönemi maarif modernleşmesi sürecinin anlaşılması bakımından oldukça önemlidir.

Söz konusu dönemin anlaşılmasında maarif nazırlarının ilmi ve entelektüel profillerinin analiz edilmesi bilhassa üzerinde durulması gereken bir konudur. Zira devrin genel görünümünün yanında politika üretici maarif bürokrasisinin zihin dünyaları ve şahsi özellikleri de sürecin anlaşılması açısından bir o kadar etkilidir. Dolayısıyla bu çalışmada olduğu gibi Osmanlı Maarif Nazırlarının müstakil araştırmalarla irdelenmesi maarif tarihimiz adına ehemmiyetli ve kayda değer bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı arşivindeki maarif evrakında sıklıkla dile getirilen *takdimü'l-ehemm ale'l-mühim* ilkesinin bir numunesi olarak görülen bu eser alandaki ciddi bir boşluğu doldurmaktadır. Maarif hayatımızın her konusu mühimdir ve ilmi bir bakışla değerlendirilmeye muhtaçtır. Ancak maarif hayatına yön veren önemli şahsiyetlerin üzerinden maarif tarihinin değerlendirilmesi, öncelenmesi gereken bir husus olmalıdır. Bu alanda meşhur eğitimci ve maarif nazırları hakkında çalışmalar yapılmış olmasına rağmen devrin en önemli şahsiyetlerinden Ahmed Kemal Paşa ve eğitim politikaları bağlamında ciddi bir çalışmanın yapılmamış olması Ahmed Kemal Paşa'ya bir haksızlık olarak addedilebilir. Fakat ne mutlu ki elinizdeki bu eser, günden güne yükselen bir binaya benzeyen maarif araştırmaları için bir kilit taşının daha makamına yerleştirilmesi anlamına gelmektedir. Söz konusu öncelikler dikkate alınarak geniş bir araştırma sahasından toplanan birinci elden kaynaklar ve tetkik eserlerin incelenmesi ve uzun süreli bir emekle Dr. Eyüp CÜCÜK tarafından hazırlanan bu kitap maarif tarihimizdeki önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Bu çalışmanın ilerde yapılacak maarif tarihi çalışmaları için bir örnek olması temennisiyle genç araştırmacıyı tebrik ederim.

Doç. Dr. Ayhan DOĞAN

ÖN SÖZ

Tarihin yalnızca konusu geçmişle ilgili olup bugünümüz için kıymetli bir tecrübe yarınımız içinse yol gösterici bir ufuk niteliği taşır. Osmanlı Devleti'nde eğitimin modernleşmesi sürecinde kritik rol oynamış figürlerin biyografilerini incelemek ve onların, yaşadıkları dönemdeki eğitim ve kültür hayatına katkılarını kapsamlı bir şekilde araştırmak eğitim tarihi alanının öncelikli bir konusudur. Bu mesuliyetle yaklaşıldığı takdirde eğitimde modernleşmeyi anlamlandırabilmek ve etkileri bugüne kadar süren bu bağlamdaki çıktıları gelişimsel ve bütüncül bir bakışla değerlendirebilmek mümkün olabilir. Böylelikle aslında geçmişe değil geleceğe hizmet etmiş oluruz. Bu anlayışla gerçekleştirmiş olduğum doktora tezi araştırmamın bir ürünü olarak ortaya çıkan bu kitap, reformist ve öncü çalışmalarıyla Tanzimat Dönemi Osmanlı eğitim modernleşmesinin başkahramanlarından biri olan Ahmed Kemal Paşa'yı konu almaktadır. Bu çerçevede Kemal Paşa'nın farklı profil alanlarındaki biyografik portresi incelenmiş ve onun eğitimci bir aydın-bürokrat kimliğiyle Osmanlı eğitim modernleşmesine katkısı kapsamlı bir şekilde araştırılmıştır.

Elinizdeki kitabın giriş kısmında konuyla ilgili genel bilgilere yer verilerek araştırmada ele alınan temel sorunsal üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte araştırmanın amacı ve önemi, odaklandığı sorular, kapsam ve sınırlıkları genel hatlarıyla ifade edilmiş olup ayrıntıya girilmemiştir. Bu hususların yanı sıra araştırmanın nasıl bir yöntem dâhilinde kurgulanıp gerçekleştirildiği, araştırmanın modeli, veri toplama aracı ve süreci, verilerin analizi gibi konulara dair tüm detaylara Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde tamamlamış olduğum doktora tezimden ulaşmak mümkündür.

Kitabın birinci bölümünde tarihsel bir figür olarak Ahmed Kemal Paşa'yı her yönüyle tanıtmayı amaçlayan bilimsel bir biyografi oluşturularak sunulmuştur. Bu bölümde Ahmed Kemal'in yurt içi ve yurt dışında görevlendirildiği memuriyetler, devlet hizmetinde elde ettiği başarı ve başarısızlıklar, kendisine tevcih buyrulan ödül ve nişanlar, kişisel beceri ve donanımı, âlim, edip ve şair yönü ile kısıtlı bilgi bulunan özel hayatı ve yakınlarına dair bilgiler yer almaktadır. Doğumundan ölümüne kadar Ahmed Kemal'in şahsıyla ilgili ulaşılabilen bilgilerin sunumunda -biyografi araştırmalarının bir gereği olarak- kronolojik bir sıra takip edilmiş olmakla birlikte bütünsel anlamı daha derli toplu bir biçimde ortaya koymak maksadıyla gerekli görülen kısımlarda tematik sınıflandırmaya da gidilmiştir.

Kitabın ikinci bölümünde araştırmanın odak noktası olan Ahmed Kemal Paşa ve Osmanlı eğitim modernleşmesine katkıları bilhassa öne çıkarılarak onun ekseninde bir literatür incelemesi yapılmaya çalışılmıştır. Bir diğer deyişle ilgili literatürde çokça işlenen ve bilenen bir konu olan Tanzimat Dönemi Osmanlı eği-

tim modernleşmesi, bu bölümde Kemal Paşa bağlamında farklı bir bakış açısıyla yeniden keşfedilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla bu bölümün amacı literatürde bilinen konuların olduğu gibi nakledilmesi değil; Kemal Paşa'nın Tanzimat Dönemi eğitim modernleşmesindeki rolünü ve bürokrasideki yerini tartışarak değerlendirmektir. Belirtilen amaca uygun olarak oluşturulan bu bölüm aynı zamanda kitabın birinci ve üçüncü bölümlerini birbirine bağlayan bir köprü vazifesi de görmektedir. Birinci bölümde Kemal Paşa'nın biyografisi, üçüncü bölümde eğitim politika ve uygulamaları sunulmuştur. Bu bölümde ise daha önce biyografisi sunulan Kemal Paşa'nın Tanzimat Dönemi eğitim modernleşmesindeki yeri ve konumu birtakım ana etmenler ve muhtelif değişkenler çerçevesinde tartışılarak açıklanmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde Ahmed Kemal Paşa'nın maarifle ilgili üst düzey görevler sürdürdüğü Tanzimat Dönemi'nde bizzat kendisinin bir icraatı olarak veya yöneticiliğini yaptığı kurum bünyesinde geliştirilen eğitim politika ve uygulamalarına yer verilmiştir. Doğrudan kendisinin etkisiyle vücut bulan faaliyetler özellikle belirtilmiş olup bunun yanı sıra eğitime ilişkin yöneticilik dönemini kapsayan fakat kendisinin ne derece dahli olduğu bilinmeyen faaliyet ve konulara da gerekli açıklamalar yapılmak suretiyle yer verilmiştir.

Dördüncü bölümde Ahmed Kemal Paşa'nın maarifle ilgili üst düzey yönetici vasfıyla görevde bulunduğu dönemlerde ortaya konulan eğitim politika ve uygulamalarının analizi yer almaktadır. Bir önceki bölümde detaylı bir şekilde ortaya konulan politikalara ilişkin içerik analizi yöntemiyle yapılan analizler neticesinde elde edilen bulgular bu bölümde sunulmuştur.

Kitabın sonuç kısmında ise Kemal Paşa'yı merkeze almak suretiyle Tanzimat Dönemi Osmanlı eğitim modermleşmesini mercek altına alan bu araştırma neticesinde ulaşılan sonuçlar tartışılarak değerlendirilmiştir. Birincil kaynakları temel almak suretiyle ele aldığı konuya ilişkin orijinal bilgiler sunmayı ve özgün bir yorum getirmeyi amaçlayan bu kitabın tüm bölümlerinde olduğu gibi sonuç kısmında da eklektik bir bakış açısıyla hareket edilmiştir. Böylelikle Ahmed Kemal Paşa ve Tanzimat Dönemi Osmanlı eğitim modernleşmesini anlamak adına yapılan / yapılacak olan araştırmalara yeni fikir ve teorilerle mütevazı bir katkı sunma çabası içerisinde olunmuştur. Kitabın başta eğitim bilimleri ve tarih bölümlerindeki lisans-lisansüstü öğrenciler, akademisyen ve araştırmacılar olmak üzere Türk eğitim tarihi, Osmanlı eğitim modernleşmesi ve eğitim politikaları tarihine ilgi duyan tüm okurlara naçizane bir fayda sağlaması ümidiyle…

Dr. Eyüp CÜCÜK

Aralık 2020 – Gaziantep

TEŞEKKÜR

Bu araştırmanın fikirsel temelleri ve arakaplan hazırlıkları eğitim tarihi alanında kendimi geliştirme ve uzmanlaşma yolculuğumda ilk ürünleri ortaya koymaya başladığım 2015 yılına kadar geri götürülebilir. Araştırma konusunun bir düşünce olarak kurulup geliştiği günlerden bir doktora tezi olarak vücut bulduğu ve nihayetinde bir kitap hüviyetiyle yayımlandığı bu zamana kadar geçen sürede pek çok kişinin doğrudan ve dolaylı olarak desteğini gördüğümü ve onlara müteşekkir olduğumu belirtirim.

Bununla birlikte ilk aşamadan son noktaya kadar sunmuş olduğu katkılarla bu araştırmanın var olmasını sağlayan ve desteği, öngörüsü, yol göstericiliği sayesinde bilgi, beceri ve donanımımı artırıp geliştirebilme hevesimi her daim körükleyen değerli danışmanım-hocam Doç. Dr. Ayhan DOĞAN'a gönülden teşekkürlerimi sunarım.

Araştırma sürecinin her aşamasında desteklerini gördüğüm kıymetli hocalarım Prof. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM ve Doç. Dr. Betül BALKAR'a çok teşekkür ederim. Özellikle Mehmet Ali Hocamın eğitim tarihi alan uzmanlığı ve Betül Hocamın eğitim yönetimi alan uzmanlığıyla sunmuş oldukları destek ve yönlendirmeler eğitim tarihi alanındaki bu araştırmanın disiplinlerarası bir hüviyet kazanmasında etkili olmuştur. Öte yandan pek çok konuda bilgi ve deneyimlerine başvurduğum değerli hocalarım Prof. Dr. Fatih DEMİREL ve Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ'ye şükranlarımı sunarım. Ayrıca akademik hayatın hiç bitmeyen sorunlarında bana destek olarak önümü açan ve kitabın yayım sürecinde de desteklerini gördüğüm sayın hocam Prof. Dr. Yavuz SAKA'ya teşekkürü bir borç bilirim.

Araştırma sürecim boyunca alanlarındaki uzmanlık ve deneyimleriyle desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen ve aynı zamanda dostluk ve fedakârlıklarına da mazhar olduğum Dr. Öğr. Üyesi Emrah Berkant PATOĞLU, Dr. Öğr. Üyesi Sadık ÇETİN, Dr. Erkan IŞIKTAŞ, Dr. Mesut YOLAL, Arş. Gör. Murat ÖZDEMİR, Fatma PATOĞLU, Arş. Gör. Mehmet Ali ARICI ile değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi İbrahim YILDIRIM'a en içten şükranlarımı sunarım.

Son olarak, bu yolculuktaki bilhassa manevi destek ve fedakarlıklarıyla beni mutlu eden ailemin tüm üyelerine sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Öte yandan bu çalışmanın, Gaziantep Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimince *"Maarif Nazırı Ahmed Kemal Paşa (1808-1886): Biyografisi, Eğitim Politika ve Uygulamaları"* başlıklı (EF.DT.19.03. kodlu) Doktora Tezi Araştırma Projesi kapsamında desteklendiğini bildirir, emeği geçenlere teşekkür ederim.

Dr. Eyüp CÜCÜK

İÇİNDEKİLER

1. BÖLÜM
AHMED KEMAL PAŞA'NIN BİYOGRAFİSİ

2. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE EĞİTİMDE MODERNLEŞME VE AHMED KEMAL PAŞA

3. BÖLÜM

AHMED KEMAL PAŞA'NIN EĞİTİM POLİTİKA VE UYGULAMALARI

4. BÖLÜM

AHMED KEMAL PAŞA'NIN EĞİTİM POLİTİKALARININ ANALİZİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

GİRİŞ

Evrensel kültürün anlaşılmasında en önemli boyutlardan biri olan eğitim alanında gerçekleştirilen kuramsal çalışmalar ve uygulamalar, ancak tarihî bir perspektif içinde düşünülüp incelendiğinde gerçekçi ve objektif olarak değerlendirilebilir. Tarihin belirli dönemlerindeki karar ve uygulamalar, öncüllerinden etkilendiği gibi artçılları için de önemli bir etki değeri taşımaktadır. Bu noktada tarih bilimi dairesinde yapılan eğitim olgusuna ilişkin bilimsel inceleme ve araştırmalar, günümüz eğitim sistemindeki kuram ve uygulamaları daha doğru anlayıp değerlendirmek, geçmişten dersler çıkararak günümüze pratikte faydalanılabilir tecrübe birikimi sağlamak, geçmiş deneyimlerin bilinip analiz edilmesi yoluyla politika üreticilerine ve uygulayıcılarına makul öneriler sunmak gibi çok önemli bir misyonu hüviyetinde barındırmaktadır. Bu doğrultuda, bir ülkenin tarihsel süreçteki eğitim politika ve uygulamalarının özellikle eğitim sisteminden birinci derecede sorumlu kişiler bağlamında mercek altına alınması önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyıl ve özellikle 19. yüzyılın başlarından itibaren görülen yenilik hareketleri, 1839 yılına gelindiğinde tüm devlet sisteminin topyekün ve radikal bir değişim ve dönüşüme tabi tutulması şeklinde tezahür eden yeni bir döneme kapı aralamıştır. Başka bir ifadeyle belirli alanlara özgü örnek uygulamalarla daha önce ortaya çıktığı görülen Batı temelli modernleşme paradigmasının tam teşekküllü bir devlet politikasına dönüşmesi 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ve sonrasında gerçekleştirilen bu doğrultudaki uygulamalarla vuku bulmuştur. O dönemden bügünlere gelinceye kadarki süreçte görev yapmış maarif nazırlarının (eğitim bakanlarının) eğitimci, yönetici ve bürokrat kişiliklerinin çeşitli açılardan ele alınarak nazırlık (bakanlık) yaptığı dönemdeki politika ve uygulamalarının incelenmesi, Türk eğitim sistemi, politikaları ve yönetimi geçmişimizin resmini ortaya koymak açısından büyük önem taşımaktadır. Böylelikle eğitim deneyimlerimizden faydalanarak ileriye yönelik eğitim süreçlerinin daha etkili ve kapsamlı bir biçimde yapılandırılmasına tarihsel tecrübe niteliğinde katkı sağlanabilecektir. Gelgelelim konuyla ilgili literatür incelendiğinde Ahmed Cevdet Paşa[1], Mehmed Esad Safvet Paşa[2], Mehmet Tahir Münif Paşa[3], İbrahim Ed-

1 Mustafa Gündüz, Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2012); Erdem Oklay, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Türk Eğitim Tarihi Açısından Önemi Üzerine Bir İnceleme", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 29/1 (2014), 233-251; Richard L. Chambers, "The Education of a Nineteenth-Century Ottoman Alim, Ahmed Cevdet Paşa", *International Journal of Middle East Studies* 4/4 (1973), 440-464.

2 Pelin İskender, *Mehmed Esad Safvet Paşa (1814-1883/H. 1230-1301)* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999).

3 Ali Budak, *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2012); İsmail Doğan, *Tanzimat'ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali*

1. BÖLÜM

AHMED KEMAL PAŞA'NIN BİYOGRAFİSİ

1.1. Kişisel Özellikleri: Doğum Yeri ve Nesebi

Ahmed Kemal Paşa, 1808/1809 (H. 1223) yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir[1]. Sultan kethüdalarından olan babası, El-hac Seyyid İbrahim Ağa olarak bilinmektedir. Kemal Paşa, "Kıldı Seyyid Hacı İbrahim Ağa azm-i beka" diyerek babasının 1847-1848 (H. 1264) yılındaki ölümü üzerine tarih düşmüştür[2]. Anne ve babası hakkında başka bilgi bulunmamaktadır.

Babası gibi Ahmed Kemal de "seyyidlik" unvanını kullanmıştır. Kemal Paşa'nın mührünü taşıyan çok sayıda arşiv belgesi arasından tespit edilebildiği kadarıyla, "E's-seyyid Ahmed Kemal" mührünü taşıyan ilk belge 24 Haziran 1856 tarihlidir. Bu belge, Kemal Paşa'nın Berlin Ortaelçiliği görevinde bulunduğu vakitlerde, bazı hususları merkeze bildirmek üzere Hariciye Nezaretine göndermiş olduğu bir yazıyı içermektedir[3]. 1856 öncesi resmi görevlerinde "Kemal" mührünü kullanan Ahmed Kemal'in, bu tarihten sonraki kimi belgelerde seyyid unvanını kullanarak "soyunun saygınlığının vermiş olduğu onuru" görünür kılmak istediği düşünülmektedir. Öyle ki dönemin saygınlık anlayışının bir gereği olarak özellikle üst düzey bürokratların neseplerinden güç alarak prestijlerini artırma ve koruma tavrı göstermeleri bilinen bir gerçektir.

1.2. Eğitimsel Profili: Öğrenim Hayatı

Ahmed Kemal'in çocukluk yılları Osmanlı Devleti'nin muhatap olduğu pek çok iç ve dış sorunların yanı sıra çalkantılı bir değişim dönüşüm süreci geçirdiği bir döneme rastlar. İlköğrenimini özel hocalardan ilim tahsil etmek suretiyle tamamladığı bilinen Ahmed Kemal modernleşmeye geçiş sürecinde Osmanlı İstanbulu'nda dünyaya gelen diğer tüm bireylerin yaşadığı gibi gelenek ile modernitenin karmaşık zemininde bir eğitim hayatı sürmüştür. Tam olarak nasıl ve ne

---

1 *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye,* (Birinci Def'a Olarak Tertib Edilmiştir), (İstanbul: Matbaa-i Amire, Darülhilafetülâliye, H. 1316 / M. 1898-1899), 34. Maarif Nezareti tarafından yayımlanan istatistik yıllıkları olarak bilinen bu kaynak, araştırmanın bundan sonraki dipnotlarında kısaltılarak "Maarif Salnamesi" olarak gösterilmiştir.

2 İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II/1150.

3 BOA. *İrade Dahiliye [İ.DH.]* 132/ 6800, 1-1. (H. 20 Şevval 1272 / M. 24 Haziran 1856).

2. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE EĞİTİMDE MODERNLEŞME VE AHMED KEMAL PAŞA

Ahmed Kemal Paşa'nın çeşitli profil özelliklerinden hareketle biyografisini oluşturmayı hedefleyen bu araştırma, aynı zamanda onun Tanzimat Dönemi eğitim politika ve uygulamalarına katkısını da ortaya koymayı amaçlamaktadır. Tanzimat ile birlikte yeni bir çehre kazanan Osmanlı maarif modernleşmesi sürecindeki Kemal Paşa'nın katkılarını dönemin paradigmatik dönüşümü ile kurum ve sistem bazındaki önemli gelişmelerinden, Sultan'ın yeniliklere karşı tutumundan, politikaların belirlenmesinde başaktör olarak Tanzimat bürokrasisinde söz sahibi sadrazam ve paşaların güçlü etkisinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Bu bakış açısından hareketle kitabın bu bölümünde, Osmanlı Devleti'nde eğitimde modernleşme süreci, belirtilen hususlar odağında ele alınmıştır. Bu bağlamda Osmanlı eğitim modernleşmesinin itici güçleri ve temel dinamikleri tartışılmış; söz konusu sürecin tarihsel evreleri dönüm noktası sayılan olaylarla birlikte işlenmiştir. Osmanlı Tanzimat bürokrasisinin ve modernleşmenin sağlayıcı unsurları olarak birtakım önemli devlet adamlarının bu sürece etkisi ele alınmıştır. Tüm bu etkenler çerçevesinde hayat bulan Tanzimat Dönemi eğitim politika ve uygulamaları ana hatlarıyla ifade edilmiştir.

2.1. Eğitimde Modernleşmenin Nedenleri ve Temel Dinamikleri

Kuşkusuz bir ülkenin eğitim politikalarını sosyal, kültürel ve ekonomik boyutlarda etkileşimde bulunduğu ülkelerin eğitim politikalarından bağımsız olarak analiz etmek, politikaların ve altında yatan paradigmaların doğru analizini engelleyecektir. Bu doğrultuda pek çok devlet adamının yanı sıra Ahmed Kemal Paşa'nın da öncü katkılarıyla şekillenen Tanzimat Dönemi Osmanlı eğitim modernleşmesini inceleyip anlamaya çalışırken Osmanlı Devleti'nin Avrupa ülkeleriyle olan etkileşimlerini dikkate almak gerekir. Diğer bir ifadeyle bu konuda daha doğru, gerçekçi ve kapsamlı bir değerlendirme yapılabilmesi için Osmanlı'nın çağdaşı olan ülkelerle arasındaki diplomatik ilişkilerin ve dönemin uluslararası konjonktürünün dikkate alınması gerekmektedir. Özellikle 17-18. yüzyıllardaki Avrupa "aydınlanma"sıyla ortaya çıkan modernleşmenin küresel anlamda büyük bir yayılma hızı kazandığı 19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nde

3. BÖLÜM

AHMED KEMAL PAŞA'NIN EĞİTİM POLİTİKA VE UYGULAMALARI

Kemal Paşa'nın biyografisinin sunulduğu kitabın birinci bölümünde kısaca ifade edilmiş olan maarif alanındaki memuriyetleri, bu bölümde detaylı bir biçimde ele alınarak değerlendirilmiştir. Söz konusu memuriyet görevleri şu şekilde sıralanabilir:

- 1847-1854 arası Mekâtib-i Umumiye Muavinliği/Müdürlüğü/Nazırlığı,
- 1861-1862 arası (birinci kez) Maarif Nazırlığı,
- 1865-1867 arası (ikinci kez) Maarif Nazırlığı,
- 1868-1870 (birinci kez) Şura-yı Devlet Üyeliği (Maarif Dairesi Başkanlığı),
- 1871-1872 arası (üçüncü kez) Maarif Nazırlığı,
- 1872-1873 arası (dördüncü kez) Maarif Nazırlığı,
- 1876-1876 arası (beşinci kez) Maarif Nazırlığı,
- 1877-1878 arası (altıncı kez) Maarif Nazırlığı.

Bu bölümde, Kemal Paşa'nın eğitim politika ve uygulamaları sunulmakla birlikte bunlar belirli ölçülerde yorum ve değerlendirmeye de tabi tutulmuştur. Bilimsel bir biyografide hem bilgilerin sunulması hem de yorumlanması aşamalarında bağlamsal koşulların göz ardı edilerek incelemeye alınan kişiye nesnel olmayan, gerçeğe aykırı ve/veya yanlış bir rol atfetmek asla kabul edilemeyecek bir durumdur[1]. Buradan hareketle, Padişah ve üst düzey devlet adamlarının etkisiyle oluşan Tanzimat Dönemi'nin genel modernleşme panoramasında Kemal

1 "*…Biyografi yazımına dair ana temalardan biri de "bağlamda-içerikte biyografi" konusuna savunma getirme etrafında toplanıyor: Özne bireyin otonomisini bir illüzyon olarak yorumlayan herkes bireyin davranış ve hislerini aktif olduğu alanlar, kurgulanmasına yardımcı olduğu ağlar, etkilendiği, şekillendiği, hatta karar ve eylemlerine sebep olan sosyal arka planla ilişkilendirmekten geri duramaz. Tasvir edilen kişiler kendi kendilerinden ortaya çıktıkları şeklinde değil, eğitim gördükleri ya da yükseltildikleri sosyal grupların bir parçası olarak anlaşılmaktadırlar. Fakat tarihsel yaşamların incelenmesi ve eylem bağlamlarının yeniden kurgulanması, kuşakla ilgili deneyimler, ya da sosyal, kültürel, dini, etnik ve politik belirleyiciler sadece tarihsel biyografinin bir bileşeni ve önkoşulu değil, mümkün olan en iyi durumda amacıdır da…*" Simone Lässig, "Modern Tarihte Biyografi-Biyografide Modern Tarihyazımı", *çev. Canan Özkılıç, Otur Baştan Yaz Beni,* haz. Abdülhamit Kırmızı (İstanbul: Küre Yayınları, 2013), 51.

4. BÖLÜM

AHMED KEMAL PAŞA'NIN EĞİTİM POLİTİKALARININ ANALİZİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Kitabın bu bölümünde Ahmed Kemal Paşa'nın maarifle ilgili üst düzey yönetici vasfıyla görevde bulunduğu dönemlerde ortaya konulan eğitim politika ve uygulamalarının analizi yer almaktadır[1]. Yani bir önceki bölümde detaylı bir şekilde ortaya konulan politikalara ilişkin içerik analizi yöntemiyle yapılan analizler neticesinde elde edilen bulgular bu bölümde sunulmuştur. Analiz sürecinde eğitim bilimleri ve eğitim yönetimi alanlarına ilişkin literatürün sunduğu yaklaşım ve perspektif çerçevesinde hazırlanan bir kod listesi kullanılmıştır[2]. Analiz sürecinin başında hazırlanan bu kod listesi dinamik bir özelliğe sahip olup analiz sürecinde ortaya çıkan yeni kodlarla sürekli geliştirilmiş, zenginleştirilmiştir. Kemal Paşa'nın 1847-1878 yılları arasında yer alan yöneticilik görevlerinde Osmanlı eğitim politika ve uygulamalarının söz konusu kod listesi üzerinden analizi neticesinde belirli

---

1 Kemal Paşa'nın eğitim politikalarına ilişkin temel olarak burada yer alan verileri kullanarak hazırladığımız bir çalışmamız kısa bir süre önce makale olarak yayımlanmıştır. Eyüp Cücük - Ayhan Doğan, "Osmanlı Devleti'nde Eğitimin Modernleşmesi Sürecinde Öncü Bir Şahsiyet: Ahmed Kemal Paşa'nın Eğitim Politika ve Uygulamaları (1847-1878)", *Kastamonu Eğitim Dergisi* 28/6 (Kasım 2020), 2465-2483.

2 Bu araştırmada kullanılan kod listesinin ilk hali, Gaziantep Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri birimince desteklenen "*Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923) Maarif Nazırları ve Oluşturdukları Eğitim Politikaları: Maarif Nazırlarının Politikalarına Etkililik Açısından Bilimsel Bir Bakış*" isimli (şahsımın da araştırmacı olarak yer aldığı) kapsamlı araştırma projesi sürecinde hazırlanmıştır (Proje Yürütücüsü: Doç. Dr. Ayhan DOĞAN, Proje No: E.F.18.01, Başlama: 2018, Bitiş: Devam Ediyor). Bu araştırma kapsamında ise mevcut kodları revize etmek, kimilerini çıkarmak veya yeni kodlar eklemek suretiyle söz konusu liste güncellenip geliştirilmiştir. Bu araştırmaya hem söz konusu kavram listesinin hazırlanıp geliştirilmesi ile veri toplama ve analizi aşamalarında hem de elde edilen tarihsel bulguların farklı perspektiflerden yorumlanıp değerlendirilmesi aşamalarında eğitim yönetimi literatüründe yer alan çok sayıda çalışmadan istifade edilmiştir. Bunlardan bazıları için bkz. Bkz. Fazal Rızvı - Bob Lıngard, *Küreselleşen Eğitim Politikası*, çev. ed. Betül Balkar - Habib Özgan (Ankara: Pegem Akademi Yayınları 2016); Ahmet Aypay, *Eğitim Politikası* (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2015); Nazife Karadağ - Betül Balkar, "Toplumsal Kalkınmanın Bir Aracı Olarak Eğitim", *Trakya University Journal of Social Science*, 17(1) (2015), 225-239; Betül Balkar - Rabia Öztuzcu - Şahabettin Akşab, "Inferences on Turkish Education Policies in the Light of International Education Policy Studies Following the Compulsory Education Reform", *Educational Considerations*, 45/1 (2019), 1-23.

SONUÇ: AHMED KEMAL PAŞA VE EĞİTİMDE MODERNLEŞME ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Osmanlı eğitim modernleşmesi sürecini ve atılımlarını bütüncül olarak değerlendirmek oldukça meşakkatli bir görevdir. Çünkü eğitim modernleşmesi süreci Ahmed Kemal Paşa dâhil olmak üzere herhangi bir özne özelinde değil öncelikli olarak küresel gelişmeler ve bağlamsal koşullar doğrultusunda ele alınmalıdır. Nitekim kapsamlı doktora çalışmasında Varel de özne-merkezli tarih yazımı ve özgücülük faktörlerinin Türk modernleşmesi literatüründe yaygın olarak gözlemlenen iki sorunlu bakış açısı olduğuna dikkat çekmektedir[1]. Bu doğrultuda gerek toplumun tarihsel gelişimini kişilerin veya grupların irade ve pratiklerine indirgemek gerekse Türkiye'nin benzersiz bir tarihsel gelişime sahip olduğu düşüncesinden hareketle Osmanlı'ya dair çözümlemelerin özgün ve yerli bir içerik taşıması gerektiği inancı birbiri ile ilişkili iki problematik olarak görülmektedir. Yazar buna karşın üç sacayaklı (tümel-tikel-tekil) bir açıklama modeli geliştirmiştir. Bu düşüncenin bir tezahürü olarak Türk modernleşmesi sırasıyla modern-öncesi toplumların modern toplumlara dönüşümü süreci (tümel), geç bir modernleşme deneyimi (tikel) ve Türkiye'deki siyasal öznelerin irade ve pratikleri (tekil) olarak ele alınmalıdır. Dolayısıyla Osmanlı eğitim modernleşmesi sürecini uluslararası konjonktür ve bölgesel düzeydeki sosyal, kültürel ve ekonomik gerçeklikten bağımsız olarak değerlendirmenin gerçekçi yargılara ulaşılmasını engelleyeceği iddia edilebilir.

Osmanlı eğitim modernleşmesi sürecini değerlendirme konusunda karşımıza çıkan bir diğer güçlük sürecin oldukça kompleks ve girift bir yapıya sahip olduğu gerçeğidir. Bu doğrultuda herhangi bir açıdan güçlük arz eden bir faktör başka bir açıdan kolaylaştırıcı olarak karşımıza çıkabilmektedir. Bu doğrultuda ilerleyen satırlarda da açıklanacağı üzere Osmanlı Devleti'nin çok kültürlü yapısı bir yandan modernleşme girişimleri için tehlike arz etmişken diğer yandan Avrupa'daki baskılardan kaçan nitelikli bireylerin Osmanlı Devleti'ne sığınıp modernleşme girişimlerine katkı sağlamasını beraberinde getirmiştir. Osmanlı eğitim modernleşmesi sürecine yönelik bütüncül bir değerlendirmenin önündeki en büyük engellerden biri ise araştırmacının hayat felsefesinin, karakteristik özelliklerinin ve temel değerlerinin bilinçsiz bir şekilde araştırma sürecine sirayet etme ihtimalidir. Dolayısıyla böyle bir değerlendirmeye talip olan araştırmacının konu hakkında yeterli donanıma haiz olması yanında objektif ve çok yönlü bir perspektif sunması

1 Anıl Varel, *Osmanlı-Türkiye Modernleşme Tartışmalarında Yöntem Sorunsalı* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynakları[1]

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA). Bâb-ı Âsafî Âmedî Kalemi [A.AMD.] 36/89; 26/23; 32/78; 10/9.

BOA. Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümâyûn Kalemi [A.DVN.] 96/90; 129/54; 147/80; 173/49; 128/67; 129/59; 175/94; 38/49; 48/69; 68/13; 81/20; 96/90.

BOA. Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümâyûn Mühimme Kalemi [A.DVN.MHM.] 29/48; 14/44; 34/88; 35/62; 35/87.

BOA. Babıali Evrak Odası Ayniyat Defterleri [BEO. AYN. d.] defter no: 915.

BOA. Babıali Evrak Odası Babıali Evrak Odası Evrakı [BEO.] 180/1348; 726/54383.

BOA. Cevdet Dahiliye [C.DH.] 57/2826; 57/23.

BOA. Cevdet Maarif [C.MF.] 140/6965; 133/6606; 134/6692; 95/4741; 97/4839; 98/4880.

BOA. Cevdet Maliye [C.ML.] 542/22274.

BOA. Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH. MKT.] 1418/46; 240/13; 1400/63.

BOA. Dahiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl Defterleri [DH.SAİD.d.] 200/159; 46/228; 46/449.

BOA. Hariciye Nezâreti Hariciye Tercüme Odası [HR.TO.] 28/53; 170/58; 28/53; 317/20; 36/9; 407/9; 567/65.

BOA. Hariciye Nezâreti İdare [HR.İD.] 1456/57.

BOA. Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemi [HR.MKT.] 37/99; 182/69; 191/44; 192/17; 201/79; 206/51; 213/73; 216/90; 229/48; 229/83; 230/38; 233/15; 233/63; 247/42; 285/82; 286/97; 288/4; 290/24; 37/99; 85/73; 88/4.

BOA. Hariciye Nezâreti Siyasi Kalemi [HR. SYS.] 5.65; 903/5.64; 1355/37; 242/3.

BOA. Hatt-ı Hümâyûn [HAT.] 807/37181; 1166/46117.E.; 1166/46117.F.; 1315/51262; 1315/51264.A.; 1315/51267; 1315/51264.B.; 756/35755; 756/36629; 784/36629.A.; 799/37034; 799/37042.C.; 799/37042.B.; 799/37034.B.; 799/37034.A.; 807/37181; 819/37344; 819/37344.A.; 819/37344.C.; 835/37677; 835/37690.A.

BOA. Hazine-i Hâssa Defterleri [HH.] 19202.

BOA. Hazine-i Hassa İrâdeler [HH.İ.] 19/55; 19/55; 31/24.

BOA. İrâde Dahiliye [İ.DH.] 132/ 6800; 39331; 592/41225; 266/16630; 134/6903; 135/6923; 144/7452; 155/8034; 162/8438; 163/8475; 175/9411; 175/9470; 215/12585; 224/13324; 224/13405; 227/13627; 238/14391; 250/15343; 266/16630; 321/20881; 353/23335; 425/28116; 446/29519; 481/32400; 482/32471; 492/33392; 493/33436; 493/33438; 493/33491; 499/33912; 51/2534; 535/37163; 535/37188; 535/37197; 535/37200; 536/37275; 538/37371; 542/37713; 547/38078; 553/38513; 555/38626; 556/38684; 556/38688; 558/38833; 564/39275; 591/41122; 616/42917; 617/42979; 624/43384; 624/43412; 629/43755; 639/44434; 659/45890; 659/45916; 665/46334; 686/47832; 768/62588; 769/62646; 8034; 81/4074; 875/69863;1295/101761.

BOA. İrâde Dosya Usulü İrâdeler Tasnifi [İ.DUİT] 136/34; 190/44; 136/43.

BOA. İrade Eyalet-i Mümtaze [İ.MTZ.] (05).8/218; (05).8/211.

1 Bu araştırmada kullanılan arşiv dokümanlarının referans numaraları ve tarihlerine ilişkin detaylar kitabın ilgili dipnotlarında verilmiştir. Bundan dolayı bu kısımda sadece belgelerin referans numaralarıyla bağlı bulundukları arşiv fonlarına dair bilgiler sunulmakla yetinilmiştir.

BOA. İrâde Hariciye [İ.HR.] 1/30; 110/5375; 112/5473; 118/5791; 119/5859; 120/5931; 121/6012; 122/6093; 127/6419; 128/6476; 131/6677; 132/6800; 137/7062; 143/7509; 146/7682; 149/7818; 153/8090; 153/8131; 154/8164; 155/8264; 158/8432; 213/12357; 215/12496; 216/12562; 216/12562; 219/12688; 219/12696; 219/12717; 219/12720; 219/12753; 220/12786; 245/14584; 332/21379; 220/12807; 75/3658.

BOA. İrade Meclis-i Mahsus [İ.MMS.] 30/843;11/478; 30/843; 33/1364; 37/1541; 48/1229; 92/3902; 25/687.

BOA. İrade Meclis-i Vala [İ.MVL.] 65/1243; 136/3693; 137/3751; 149/4229; 15492; 198/6146; 208/6740; 211/6894; 73/10544; 292/11725; 529/23733; 532/23870; 554/24887; 563/25280; 565/25389; 566/25432; 566/25480; 567/25498; 567/25498; 568/25545; 570/25593; 570/25622; 571/25646; 573/25742; 584/26278; 61/1161; 65/1243; 127/3298; 127/3324; 503/22764.

BOA. İrâde Şûrâ-yı Devlet [İ.ŞD.] 41/2158; 26/1179; 26/1205; 5/287; 6/304; 7/352; 8/430; 9/446; 10/488.

BOA. Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi [MF.MKT.] 65/135; 9/142; 177/28; 192/36; 51/192; 51/198; 51/210; 51/214; 51/215; 52/104; 52/106; 52/11; 52/111; 52/112; 52/119; 52/126; 52/130; 52/135; 52/146; 52/156; 52/19; 52/28; 52/38; 52/39; 52/55; 52/56; 52/57; 52/58; 52/6; 52/64; 52/73; 52/74; 52/80; 52/81; 52/82; 52/94; 52/96; 52/99; 53/5; 7/135; 7/138; 7/148; 7/169; 7/90; 8/17; 8/34; 8/35; 8/37; 8/44; 8/45; 8/55; 8/58; 8/65; 8/67; 8/72; 8/73; 8/76; 8/83; 8/88; 8/96; 8/98; 8/99; 86/25; 9/3; 9/34; 9/38; 9/39; 9/40; 9/43; 9/78; 9/97.

BOA. Maârif Nezâreti Sicill-i Ahvâl Şubesi [MF.SCL.] 1.

BOA. Maârif Nezâreti Tedrîsât-ı İbtidaiyye Kalemi [MF.İBT.] 2/25; 2/8; 12/17; 12/2; 12/7; 12/9; 2/26; 2/29; 2/30; 2/31; 2/32; 2/37; 2/6; 2/7.

BOA. Mâbeyn-i Hümâyûn Evrakı [MB.] 59/42.

BOA. Mâbeyn-i Hümâyûn İrâdeleri [MB.İ.] 16/89; 20/141; 20/153; 31/118; 25/40.

BOA. Meclis-i Vâlâ Meclis-i Vâlâ Evrakı [MVL.] 858/85; 479/25; 736/34; 954/41; 1021/78; 1033/28; 1067/18; 706/94; 724/35; 798/43; 879/12; 1015/70.

BOA. Meclis-i Vükela Meclis-i Vükela Mazbataları [MV.] 21/54, (H. 20 Şevval 1304 / M. 12 Temmuz 1887).

BOA. Sadâret Amedi Kalemi Evrakı [A. AMD.] 4/56; 21/1; 27/50; 30/98; 32/5; 36/89; 36/91; 38/2; 4/56; 48/100; 48/12; 52/59; 54/66; 54/12; 56/12; 59/23; 60/35; 60/42; 66/26; 71/34; 74/86; 76/34; 76/39; 77/25; 77/85; 78/9; 82/41; 90/10.

BOA. Sadâret Mektubî Kalemi Evrakı [A.MKT.] 192/70; 8/93; 9/56; 121/4.1; ;133/57; ;135/25; ;202/67.1; 71/19; 91/52.

BOA. Sadâret Mektubî Kalemi Meclis-i Vala Evrakı [A.MKT.MVL.] 9/A.58; 38/99; 8/44; 41/69.

BOA. Sadâret Mektubî Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı [A.MKT.NZD.] 60/96; 254/96; 255/87; 32/17; 41/11; 109/86;23/24; 251/26; 280/91; 3/79; 34/60; 37/81; 378/49; 382/77; 384/56; 387/24; 394/67; 398/25; 401/34; 401/81; 402/85; 405/57; 406/60; 410/71; 411/50; 413/69; 422/37; 423/39; 423/86; 54/28; 73/27.

BOA. Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilâyât [A.MKT.UM.] 160/30; 312/61;188/57; 297/83; 3/49; 544/88; 545/8; 545/33; 546/21; 547/85; 549/13; 549/32; 550/99; 551/50; 551/58; 551/74; 551/87; 561/13; 564/11; 571/91; 573/43; 556/68; 559/60; 96/76; 347/20; 539/94; 542/85.

BOA. Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi [A.MKT.MHM.] 754/79; 368/27; 45/78; 52/90; 129/92; 247/46; 249/72; 377/74; 331/6; 129/96; 154/47; 154/59; 157/89; 165/16; 238/7; 241/29; 248/38; 31/46; 318/4; 333/17; 336/37; 337/91; 339/29; 341/84; 344/44; 350/24; 350/82; 351/77; 351/77; 351/78; 352/35; 352/71; 358/69; 362/71; 363/46; 366/35; 367/15; 373/39; 373/56; 373/57; 374/93; 375/16; 375/72; 375/85; 377/69; 378/76; 379/55; 380/51; 381/13; 381/50; 382/80; 443/4; 444/10; 447/67; 450/13; 452/99; 453/7; 57/10; 70/18; 72/5.

BOA. Sadâret Müteferrik Evrakı [A.M.] 4/91; 8/73; 9/33.
BOA. Şura-yı Devlet [ŞD.] 880/57; 206/8; 2416/68; 268/41; 2872/42;
BOA. ŞD. Defter no: 234.
BOA. Şûrâ-yı Devlet Şûrâ-yı Devlet Sicill-i Ahvâl İdaresi [ŞD.SAİD.] 26/14.
BOA. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak [TS.MA.E.] 206/39; 1183/17.
BOA. Yıldız Esas Evrakı [Y.EE.] 91/60; 42/214; 75/19; 91/60.

2. Kaynak Eserler[2]

Ahmed Kemal. "Hakan-ı Şehîd Sultan Abdülaziz Han Hazretlerinin Vak'a-i Dil-sûz-ı Şehâdeti Hakkında Maârif Nâzır-ı Esbakı Kemâl Paşa Merhumun İnşâd Eylediği Dil-sûz Mersiye". *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası* 3/29 (R. 13 Temmuz 1336 / M. 13 Temmuz 1920), 815-818.

Ahmed Kemal. *Farisî Tekellüm Risalesi.* İstanbul: Muhib Matbaası, 3. Basım, H. 1287.

Ahmed Kemal. *Farisî Tekellüm Risalesi.* İstanbul: Tabhane-i Âmire Taş Destgâhı, H. 1262.

Ahmed Kemal. *Farisî Tekellüm Risalesi.* Kahire: Bulak Matbaası, H. 1266 / M. 1850.

Ahmed Kemal. *Müntahabat-ı Şehnâme*. İstanbul: H. 1281. http://bilgimerkezi.atauni.edu.tr/yordambt/yordam.php?aKutuphane=A&aBolum=01 (22.03.2020).

Ahmed Kemal. *Talim-i Farisî*. İstanbul: Karabet Matbaası, H. 1318. http://ktp.isam.org.tr/risale-osm/liste.php?-skip=3126&-max=10 (16.04.2020).

Ahmed Kemal. *Talimü'l- Farisî*. İstanbul: Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesi Matbuat İdaresi-Dârüttıbâati'l-Âmire, 1317.

Ahmed Kemal. *Talimü'l- Farisî*. İstanbul: Sultan Bayezid Arif Efendi Matbaası, 1313.

Ahmed Lütfi. *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*. haz. M. Münir Aktepe. 12. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, 1989.

Ahmet Cevdet Paşa. *Mârûzât*. haz. Yusuf Halaçoğlu. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.

Badger, George Percy. *The Nestorians And Their Rituals: With The Narrative Of Mission To Mesopotomia And Coordistan İn 1842-1844.* I. Vol, London: Joseph Masters, Aldersgate Street and New Bond Street, 1852.

Cevdet Paşa. *Tezâkir.* haz.: Cavid Baysun. Ankara: TTK Basımevi, 3. Basım, 1991.

Clarke, Hyde. "On Public İnstruction in Turkey". *Journal of Statistical Society of London* 30/4, (December, 1867), 502-534. https://archive.org/details/jstor-2338812/page/n1/mode/2up

Düstur. 1. Tertip, Cilt 2. Dersaadet: Matbaa-yı Amire, H.1289/M. 1872-1873.

Engelhardt, Eduard Philippe. *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Osmaniye'nin Târih-i Islahatı 1826'dan 1882'ye*. çev. Ali Reşad, haz. Erol Kılınç. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017.

Ebüzziya Tevfik. "Reşid Paşa Hakkında". *Mecmua-i Ebüzziya* 31/130, (H. 18 Zilkade 1329), 97-105.

Fatîn Davud. *Divan-ı Fatîn*. İstanbul: H. 1288.

Fatîn Davud. *Hâtimetü'l-Eş'âr (Fatîn Tezkiresi)*. haz. Ömer Çifçi. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017.

Fatma Aliye. *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1995.

2 Bu başlık altında araştırma sürecinde kullanılan 19. ve 20. yüzyıl başlarına ait bazı resmi kronikler, hatırat, seyahatname, ders kitabı ve genel tarih eserlerine ilişkin referans bilgileri sunulmuştur.

Feridun Ahmed Bey. *Mecmûa-i Münşeât-ı Ferîdûn Bey*. haz. Es-Seyyid Mehmed Saîd. İstanbul: Takvîmhâne-i Âmire, H. 1264-1265. http://kutuphane.ttk.gov.tr/details?id=543702&materialType=NE&query=Resmi+mektuplar. ve https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/588 (23.04.2020).

http://bilgimerkezi.atauni.edu.tr/yordambt/yordam.php?# (16.04.2020).

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal - Yaşar, Hüseyin Hüsameddin. "Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırların Hal Tercümeleri IV". haz. Nazif Öztürk, *Vakıflar Dergisi* 18 (1984), 43-59.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal - Yaşar, Hüseyin Hüsameddin. *Evkaf-ı Hümâyun Nezâretinin Târihçe-i Teşkîlâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli*. İstanbul: 1335.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. "Hatıra-i Atıf". *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* 15/7 (İstanbul: 1925), 40-54.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şairleri* II. haz. M. Kayahan Özgül. Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şairleri* II. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1969.

Kostantinidi. *Müntehabât-ı Âsâr-ı Osmâniyye*. Dersaâdet: Mekteb-i Sanâyi Matbaası, H. 1288.

Kuneralp, Sinan. *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922) Prosopografik Rehber*. İstanbul: İSİS Yayınları, 1999.

Larousse, Pierre. *Grand Dictionnaire Universel du XIXe Siècle: Français, Historique, Géographique, Mythologique, Bibliographique, Littéraire, Artistique, Scientifique,* etc., T.9 H-K, Administration du Grand Dictionnaire Universel, Paris, 1866.

Lütfi Efendi. "Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de Maarif Teşkilatı (1267-1287)". (Çevrim Yazı: Fatih F. Güven). *Osmanlı Eğitim Mirası: Klasik ve Modern Dönem* Üzerine Makaleler. haz. Mustafa Gündüz. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2. Basım, 2015, 376-393.

Lütfi Efendi. "Tanzimattan Sonra Türkiye'de Maarif Teşkilatı (1267-1287)". *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* 17/94 (İstanbul: 1926), 302-317.

Mahmud Cevad, İbnü'ş-Şeyh Nafi. *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraâtı*. haz. Mustafa Ergün, Tayip Duman, Sebahattin Arıbaş, H. Hüseyin Dilaver. Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 2002.

Mahmud Cevad, İbnü'ş-Şeyh Nafi. *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*. İstanbul: Matbaa-i Amire, H. 1338. https://katalog.marmara.edu.tr/eyayin/pdf/F00097.pdf (29.01.2019).

Mehmed Atıf. *Hatıra-i Atıf*. haz. Nurettin Gemici - Hikmet Toker. İstanbul: TBMM Milli Saraylar, 2016.

Mehmed Cemaleddin. *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri -Ayine-i Zürefa-*. haz. Mehmet Arslan. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.

Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmânî* 3. haz. Nuri Akbayır. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Murad Efendi. *Türkiye Manzaraları*. çev. Alev Sunata Kırım. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.

Münif Efendi. "İlga-yı Kavaimi Nakdiye". *Mecmua-i Fünun* I/nr. 3 (Dersaadet, H. 1279), 119-127.

Pakalın, Mehmed Zeki. *Son Sadrazamlar ve Başvekiller* 1-6. İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1940.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Maliye Teşkilatı Tarihi* 3. Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu, 1978.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Deyimleri Sözlüğü* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.

Pakalın, Zeki. *Sicill-i Osmani Zeyli: Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*. haz. Mehmet Metin Hülagü. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TTK Yayınları, 2008.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (Devlet Salnamesi). İstanbul: Darü't-Tıbaatü'l-Amire, H. 1263/M. 1847/1848 - H. 1304/M. 1888/1889. http://isamveri.org/?url=salname (11.02.2019).

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye. (Birinci Def'a Olarak Tertib Edilmiştir), Darülhilafetülâliye/İstanbul: Matbaa-i Amire, H. 1316/M. 1898-1899, http://isamveri.org/?url=salname (11.02.2019).

Salname-i Nezareti Maarif-i Umumiyye. H. 1317/M. 1899-1900, (İkinci Def'a Olarak Tertib Edilmiştir), Darülhilafetülâliye/İstanbul: Matbaa-i Amire, http://isamveri.org/?url=salname (11.02.2019).

Salname-i Nezareti Maarif-i Umumiyye. H. 1321/M. 1903-1904, Altıncı Def'a Olarak Tertib Edilmiştir, Darülhilafetülâliye/İstanbul: Matbaa-i Amire, http://isamveri.org/?url=salname (11.02.2019).

Schwab, Moïse. *Bibliographie de la Perse,* Paris, Source: Bibliothèque Nationale de France, Département Littérature et Art, 8-Q-90, 1875.

Süleyman Kâni İrtem. *Abdülmecid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*. haz. Osman Selim Kocahanoğlu. İstanbul: Temel Yayınları, 2007.

Şemsettin Sâmî. *Kâmûsu'l- A'lâm*. Cilt V. Ankara: Kaşgar Neşriyât, 1996.

Şevkî Hasan Tahsin İstanbulî, *Dîvân-ı Şevkî*. Ankara: Millî Kütüphane, 8857 Numaralı Yazma, vr. 23ab.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM). *Türk Parlamento Tarihi I. ve II. Meşrutiyet.* II. Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1997.

Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti İhsâiyât Müdiriyeti. *1339-1340 Ders Senesi İhsâiyyât Mecmuası*. İstanbul: 1341.

http://isamveri.org/?url=salname (11.02.2019).

Vapereau, Gustave. *Dictionnaire Universel des Contemporains: Contenant Toutes Les Personnes Notables De la France et des Pays étrangers,* Deuxiéme édition, Librairie de L. Hachette et C. Paris: 1861.

3. Gazeteler[3]

Aris's Birmingham Gazette,
Beverley and East Riding Recorder,
Brighton Herald,
Buckingham The Express,
Cheltenham Examiner, Dumfries and Galloway Standard,
Dundee Courier And Argus,
Evening Mail,
Greenock Advertiser,
Jackson's Oxford Journal,
John Bull,
Journal Asiatique,
Le Constitutionnel Journal,
Le Mémorial Diplomatique Journal,
Le Pays Journal,

3 Bu araştırmada kullanılan gazetelerin referans numaraları ve tarihlerine ilişkin detaylara kitabın ilgili dipnotlarında yer verilmiştir. Bundan dolayı bu kısımda sadece ulusal ve uluslararası basından istifade edilen gazetelerin isimlerinin sıralanmasıyla yetinilmiştir.

Lincolnshire Chronicle and General Advertiser,
Liverpool Mercury,
Milliyet Gazetesi
Morning Advertiser,
Musavver Medeniyet Gazetesi,
Paisley Herald and Renfrewshire Advertiser,
Poole & Dorset Herald,
Saunders's News-Letter and Daily Advertiser,
Servet-i Fünun,
Shipping & Mercantile Gazette,
Takvim-i Vekayi
Tasvir-i Efkâr,
Taunton Courier, and Western Advertiser,
The Atlas,
The Commercial Journal and Family Herald,
The Daily News,
The Daily Post,
The Dover Telegraph and Cinque Ports General Advertiser,
The Dublin Evening Post,
The Dundee Courier And Argus,
The Freeman's Journal,
The Glasgow Herald,
The Globe,
The Herts Guardian, Agricultural Journal and General Advertiser,
The Leicestershire Mercury,
The Liverpool Mercury,
The Monmouthshire Beacon,
The Morning Advertiser,
The Morning Chronicle,
The Morning Post,
The Morpeth Herald,
The Newcastle Journal,
The Pall Mall Gazette,
The Royal Cornwall Gazette,
The Scotsman,
The Sheffield Daily Telegraph,
The Sheffield Independent,
The Suffolk and Essex Free Press,
The Sun,
The Tablet,
The Tralee Chronicle,
Wilts and Gloucestershire Standard,
Windsor and Eton Express,
Woolmers Exeter and Plymouth Gazette,

4. Araştırma-İnceleme Eserler

Acat, M. Bahattin - Yenilmez, Kürşat. “Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Öğretmenlik Mesleğine İlişkin Motivasyon Düzeyleri”. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12 (2004), 125-139. https://dergipark.org.tr/tr/pub/manassosyal/issue/49968/640536 (12.05.2020).

Afyoncu, Erhan. “Osmanlı Siyasi Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)* 1/2 (2003), 101-172. https://www.talid.org/tr/Dergi/Makale/2/31 (13.05.2020).

Akın, Âdem. *Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2. Basım, 2014.

Akıncı, Abdulvahap. “Osmanlı Devletinde Milli Kimlik İnşasında Okul”. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 19 (2014), 1-24.

Akkutay, Ülker. *Enderûn Mektebi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1984.

Aksu, Ayşe. “İngiltere-Amerika-Osmanlı Hattında Lancaster Öğretim Sistemi”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 6/16 (2008), 29-67. https://dergipark.org.tr/tr/pub/ded/issue/29184/312500 (20.04.2020).

Aktan, Sümer. *Curriculum Studies in Turkey: A Historical Perspective*. New York: Palgrave Macmillan, 2018. https://www.palgrave.com/gp/book/9781137535375 (20.04.2020).

Aktepe, M. Münir. “Es’ad Efendi”. *MEB İslâm Ansiklopedisi*. 4/363-364. İstanbul: MEB Yayınları, 1997.

Akün, Ömer Faruk. “Fatîn Efendi (1814-1866)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/256-260. Ankara: TDV Yayınları, 1995. https://islamansiklopedisi.org.tr/fatin-efendi (13.05.2020).

Akün, Ömer Faruk. “Şinasi”. *Türkiye Diyanet Vakfı* İslam Ansiklopedisi. 11/545-560. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 2. Basım, 1979.

Akyıldız, Ali. “Meclis-i A’yân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 28/243-244, 2003. https://islamansiklopedisi.org.tr/meclis-i-ayan, (24.11.2019).

Akyıldız, Ali. “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 28/250-251, 2003. https://islamansiklopedisi.org.tr/meclis-i-vala-yi-ahkam-i-adliyye (10.05.2020).

Akyıldız, Ali. “Meclis-i Vükelâ”. *İslâm Ansiklopedisi*. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 28/251-253, 2003. https://islamansiklopedisi.org.tr/meclis-i-vukela (16.03.2020).

Akyıldız, Ali. “Mekteb-i Maarif-i Adliye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, Ek 2/238-240, 2019. https://islamansiklopedisi.org.tr/mekteb-i-maarif-i-adliyye (29.12.2019).

Akyıldız, Ali. “Tercüme Odası”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 40/504-506, 2011. https://islamansiklopedisi.org.tr/tercume-odasi (19.02.2020).

Akyıldız, Ali. *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları, 4. Basım, 2012.

Akyıldız, Ali. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*. İstanbul: Eren Yayınları, 1993.

Akyol, İbrahim Hakkı. “Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji”. *Tanzimat I (Yüzüncü Yıl Dönemi Münasebetiyle*). İstanbul: Maarif Vekâleti Matbaası, 1940.

Akyüz, Yahya. “Dârülmuallimîn İlk Nizamnâmesi (1851), Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa”. *Millî Eğitim Dergisi* 95 (1990), 3-20.

Akyüz, Yahya. “İlkögretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 5/5 (1994), 1-47. https://www.kisa.link/NcmJ (11.04.2020).

Akyüz, Yahya. "Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler". *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi* 1/2 (2011), 9-22. https://pegem.net/dosyalar/dokuman/122419-20110627174851-pegemegitimogretimdergisi-yahyaakyuz-cilt1sayi2.pdf (09.04.2020).

Akyüz, Yahya. "Türkiye'de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında Darülmuallimîn'in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 20/20 (2006), 17-58.

Alkan, Mehmet Öznur. "II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji". *Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim*. ed. Mehmet Bulut vd. İstanbul: İstanbul Zaim Üniversitesi Yayınları, 2019, 309-367. https://www.izu.edu.tr/docs/default-source/bildiriler/2-abdulhamit.pdf (05.05.2020).

Alper, Etem Ruhi. *Yeşil Simav*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1956.

Altın, Hamza. "1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2008), 271-283. http://isamveri.org/pdfdrg/D02364/2008_1/2008_1_ALTINH.pdf (10.05.2020).

Altın, Hamza. "Osmanlı Eğitim Tarihinde Dârülmuallimât (Açılışı ve Gelişim Süreci)". *Akademik Matbuat* 1/1 (2017), 21-37. http://static.dergipark.org.tr/article-download/e60e/e355/b4d4/5a0d41ea3ae3a.pdf? (05.05.2020).

Altınova, Ayşegül. *Osmanlı Modernleşmesinde Rüştiye Mektepleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

Arslan, Ahmet Turan - Uzun, Mustafa İsmet. "Takriz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/472-474. Ankara: TDV Yayınları, 2010. https://islamansiklopedisi.org.tr/takriz (22.03.2020).

Arslan, Fatih. "Encümen-i Daniş ve Osmanlı Aydınlanması". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/11 (2009), 422-441. http://www.mku.edu.tr/files/25_dosya_1337931100.pdf (13.05.2020).

Ata, Bahri. "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi 1872-1895)". *Tarihin Peşinde (Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi)* 1, 2009, 27-36.

Atçıl, Abdurrahman. "Osmanlı Klasik Döneminde Eğitim". *Kronolojik ve Tematik Türk Eğitim Tarihi,* ed. Mustafa Gündüz. İstanbul: İdeal Kültür Yayınları, 2018.

Ayar, Talip. *Sahhâflar* Şeyhi-zâde Mehmed Es'ad Efendi'nin "Üss-i Zafer" Adlı Eserinin Trankripsiyonu ve Değerlendirilmesi. Kayseri, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Aypay, Ahmet. *Eğitim Politikası*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2015.

Balcı, Sezai. "Osmanlı Devletinde Modernleşme Girişimlerine Bir Örnek: Lisan Mektebi". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 27/44 (2008), 77-98. https://dergipark.org.tr/tr/pub/tariharastirmalari/issue/47787/603679 (09.01.2020).

Balkar, Betül - Öztuzcu, Rabia - Akşab, Şahabettin. "Inferences on Turkish Education Policies in the Light of International Education Policy Studies Following the Compulsory Education Reform". *Educational Considerations* 45/1 (2019), 1-23. https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1219114.pdf (01.05.2020).

Bardak, Musa. "Son Dönem Osmanlı Eğitimci-Bürokratı Ahmed Kemal Paşa'nın Hayatı". *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi* 7/1 (2020), 40-71.

Baytal, Yaşar. “Tanzimat ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikaları”. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM* 11/11 (2000), 23-32. https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/64236/14565.pdf?sequence=1&isAllowed=y (05.05.2020).

Berker, Aziz. *Türkiye’de İlköğretim (1839-1908)*. Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1945.

Berkes, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma.* haz. Ahmet Kuyaş. *İstanbul: Yapı Kredi Yayınları*, 25. Basım, 2017.

Bertalanffy, Ludwig Von. “The Theory of Open Systems in Physics and Biology”. *Science* 111/2872 (January 1950), 23-29. https://www.jstor.org/stable/1676073?seq=1#metadata_info_tab_contents

Beydilli, Kemal. “Paris Antlaşması”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/169-172. Ankara: TDV Yayınları, 2007. https://islamansiklopedisi.org.tr/paris-antlasmasi (01.05.2020).

Beyhan, Mehmet Ali. “Bir II. Abdulhamid Devri Aydınının Profili: Lastik Saîd Bey”. *Osmanlı Araştırmaları* 13, (1993), 167-205. https://dergipark.org.tr/tr/pub/oa/issue/10965/131142 (13.05.2020).

Bilim, Cahit Yalçın. *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma: (1839- 1876),* Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1984.

Bilim, Cahit Yalçın. *Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2. Basım, 2002.

Binbaşıoğlu, Cavit. “İlk İlkokul Yönetmeliği (Nisan 1847 Talimatı) Üzerine Bir İnceleme Eseri”. *Çağdaş Eğitim* 21(223) 1996), 7-10.

Birinci, Ali. “Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)* 4/7 (2006), 291-349.

Birinci, Ali. *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2012.

Bouquet, Olivier. *Sultanın Paşaları (1839-1909).* çev. Devrim Çetinkasap. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

Budak, Ali. *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2. Basım, 2012.

Canatar, Mehmet. “Şûrâ-yı Devlet Teşkilatı ve Tarihi Gelişimi”. *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri* 5 (1997), 107-139.

Caride, Ezequiel Gomez. “Rethinking Institutional Secularization as an (Im) possible “Policy”. *Education Policy Analysis Archives* 23/5 (2015), 1-19.

Cavusgil, S. Tamer - Knight, Gary - Riesenberger, John. *International Business, The New Realities.* Pearson Australia: Melbourne, 2. Basım, 2012.

Chambers, Richard L. “The Education of a Nineteenth-Century Ottoman Alim, Ahmed Cevdet Paşa”. *International Journal of Middle East Studies*, 4/4, 1973, 440-464.

Cici, Recep. “İmamzâde Esad Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/211-212. Ankara: TDV Yayınları, 2000. https://islamansiklopedisi.org.tr/imamzade-esad-efendi (02.05.2020).

Cücük, Eyüp. *Tanzimat Döneminde Eğitimin Modernleşmesi ve Ahmed Kemal Paşa (1808/1887)* Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

Cücük, Eyüp - Doğan, Ayhan. “Osmanlı Devleti’nde Eğitimin Modernleşmesi Sürecinde Öncü Bir Şahsiyet: Ahmed Kemal Paşa’nın Eğitim Politika ve Uygulamaları (1847-1878)”. *Kastamonu Eğitim Dergisi* 28/6 (Kasım 2020), 2465-2483. https://doi.org/10.24106/kefdergi.786703 (08.12.2020).

Cücük, Eyüp - Bay, Erdal - Doğan, Ayhan. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Öğretmen Yetiştiren Kurumlara Öğrenci Giriş Şartları ile Usullerinin Belirlenmesi ve Değerlendirilmesi (Nizamnâme ve Talimatnâmelere Göre)". *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 16/1 (2017), 136-161. https://dergipark.org.tr/tr/pub/jss/issue/27695/281640 (09.05.2020).

Cucuk, Eyup - Dogan, Ayhan. "Inspector Ahmed Kemal Effendi's Visit to Europe to Observe the Modern Education System (1850-1851)". *2. International Conference on Future of Teaching and Education*. Munich, Germany: 6-8 December 2019. https://www.dpublication.com/wp-content/uploads/2019/12/307.pdf

Çadırcı, Musa. "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)". ed. Halil İnalcık - Mehmet Seyitdanlıoğlu. *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 6. Basım, 2017, 197-208.

Çağır, Mine - Türk, İbrahim Caner. "1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 4/11 (2007), 37-50. https://dergipark.org.tr/en/pub/asead/issue/52677/694343 (10.05.2020).

Erhan, Çağrı - Sarıalioğlu, İrşat. "Osmanlı Modernleşmesinde Anglosakson Etkisi (1839-1852)". *Uluslararası İlişkiler* 16/63 (2019), 87-104.

Çavdar Karatepe, Tuba. "Esad Efendi Kütüphanesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/347. Ankara: TDV Yayınları, 1995. https://islamansiklopedisi.org.tr/esad-efendi-kutuphanesi (02.05.2020)

Çayır, Kamil. *Karadağ Meselesi (1851-1863)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Çelik, Ahmet. *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Farsça Öğretimi.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.

Çelik, Muhammet Mahir. *Osmanlı Yönetim Sisteminde Enderun Saray Okulunun Yeri ve Önemi.* Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Çolak, Güldane. *Osmanlı Matbaacılığında Takvimhane-i Amire'nin Yeri ve Önemi.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Çora, Emel. *Osmanlı'dan Cumhuriyete Danıştay'ın Gelişim Süreci*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.

Davıson, Roderic H. "Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi". çev. Durdu Mehmet Burak. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 14 (2003), 347-386.

Değirmençay, Veyis. "Şevkî-yi İstanbulî ve Farsça Şiirleri". Ş*arkiyat Mecmuası* 2/1 (2015), 1-29. https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusarkiyat/issue/37931/438162 (13.05.2020).

Demir, Şerif. "Tanzimat Dönemi Eğitim Politikalarında Osmanlıcılık Düşüncesinin Etkisi". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 9/31 (2009), 284-294. https://dergipark.org.tr/en/pub/esosder/issue/6145/82498 (11.04.2020).

Demir, Şerif. "Tanzimat Döneminde Bir Devlet Politikası Olarak Osmanlıcılık". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 29 (2011), 331-348. https://dergipark.org.tr/en/pub/sutad/issue/26255/276581; (11.04.2020).

Demirel, Fatih. "Selanik Vilayetinde Maarif Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişimi". *Osmanlı Modernleşme Sürecinde Selanik Vilayetinde Eğitim*. ed. Fatih Demirel (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019), 11-42.

Demirel, Fatih. "Batı Trakya'da Osmanlı Modern Eğitim Kurumları". *International Journal of History*, 6/2 (2014), 53-65. http://www.historystudies.net/dergi/tar2015124dde2.pdf (12.01.2020).

Demirel, Fatih. "Osmanlı Eğitim Sisteminin Modernleşmesi Sürecinde Hiyerarşi". *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 25/2 (2012), 507-530. https://dergipark.org.tr/tr/pub/uefad/issue/16696/173563 (10.12.2019).

Demirel, Fatmagül. "Osmanlı Devletinde Kitap Basımının Denetimi". İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi 5 (2004), 89-104.

Demirel, Muammer. "Bezmiâlem Valide Sultan School: Darülmaârif". *Middle Eastern Studies* 45/3 (2009), 507-516.

Deri, Mehmet. *Türkiye'de Azınlıklar ve Azınlık Okulları: Rum-Yahudi ve Ermeni Cemaatleri*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2009.

Dobreva, Margarita. "Sofya'ya Vagonlardan: 1820'li - 1870'li Yıllarda İstanbul'da Açılan Osmanlı Okullarıyla İlgili Belgeler". *III. Uluslararası Osmanlı* İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri. ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan. 91-131. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2015.

Doğan, Ayhan - Cücük, Eyüp. "Osmanlı İstanbul'unda İranlı Matbaa ve Kitapçıların Yasaklı Faaliyetlerine Dair Bir İnceleme". *XVIII. Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri*. Ankara, 1-5 Ekim 2018.

Doğan, Ayhan - Çetin, Sadık. *Harb-i Umûmi'de Kütahya Sancağı (R. 1332-1333/M. 1916-1917 Ders Yılı Maarif Teftiş Raporu'na Göre)*. Ankara: Nobel Akademi Yayınları, 2019.

Doğan, Cabir. "1843-1846 Nasturi Olayları ve Bedirhan Bey". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22 (2010), 1-18. https://dergipark.org.tr/tr/pub/sufesosbil/issue/11415/136335 (10.05.2019).

Doğan, Cabir. "Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı". *History Studies* 3/2, (2011). http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423902520.pdf, (05.11.2019).

Doğan, İsmail. "Münif Mehmed Paşa (1830-1910)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/9-32. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

Doğan, İsmail. *Tanzimat'ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi, Sosyo Pedagojik Bir Karşılaştırma*. İstanbul: İz Yayınları, 1991.

Doğanay, Fatma Kaya. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Rüştiye Mektepleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

Duman, Tayyip - Dilaver, Hasan Hüseyin. "İstanbul'da Açılan İlk Darülmuallimîn". *Erdem,* 9/26 (1996), 651-658. http://dergipark.org.tr/tr/pub/erdem/issue/44393/549343#article_cite (19.04.2020).

Duran, Recep. "Mehmet Tâhir Münif Paşa, Hayatı, Felsefesi". *Erdem* 2/6 (1986), 801-850.

Ebu Manneh, Butrus. "Âli ve Fu'ad Paşaların Bâb-ı Âlî'deki Nüfuzlarının Kökleri". çev. Fatih Yeşil, ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 6. Basım, 2017, 477-490.

Enginün, İnci. "Osmanlıca'dan Modern Tükçe'ye Türk Edebiyatı ve Özkimlik". *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiyesi*. der. Kemal H. Karpat. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.

Erdoğan Çelikkın**,** Zübeyde. *Osmanlı Modernleşmesi ve Kuruluşundan Tanzimata Evkaf-ı Hümayun Nezareti (1826-1839)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Erdoğan, Aynur. "Tanzimat Döneminde Yurtdışına Öğrenci Gönderme Olgusu ve Osmanlı Modernleşmesine Etkisi". *Sosyo1oji Dergisi* 3/20) (2010), 121-151. https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusosyoloji/issue/515/4704 (09.04.2019).

Erdoğan, Aynur. *Osmanlı'da Yurt Dışı Eğitim ve Modernleşme*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2016.

Erdoğan, Hamit - Yücedağ, İsmail. "Belgeler Işığında Osmanlı Eğitiminde Yeni Sistem Arayışları Sürecinde Araç-Gereç Kullanımı". *Journal of History Culture and Art Research* 6/6 (2017), 461-481. http://kutaksam.karabuk.edu.tr/index.php/ilk/article/view/1197 (16.04.2019).

Erdoğan, Mehtap. *Fatîn Divanı*. İstanbul: Kitabevi Yayınevi, 2007.

Erdoğdu, A. Teyfur. *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı: İdari Teşkilat Açısından. İstanbul:* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.

Erdoğdu, Teyfur. "Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı I". *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 51/01, (1996), 183-165. https://dergipark.org.tr/tr/pub/ausbf/issue/3110/43061 (02.08.2019).

Ergin, Osman. İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve Sanat Müesseseleri -Dolayısiyle- Türkiye Maarif Tarihi. I-II Cilt. İstanbul: Eser Kültür Yayınları, 1977.

Ergün, Mustafa. "Batılılaşma Dönemi Osmanlı Eğitim Sisteminin Gelişimine Mukayeseli Bir Bakış". *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri 12-15 Nisan 1999*. der. Hidayet Yavuz Nuhoğlu. İstanbul, 2001.

Ergün, Mustafa. "Türk Eğitim Sisteminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 17 (1990), 453-457.

Erol, Salih. *XIX. Yüzyıl Osmanlı Devlet Adamlarından İbrahim Edhem Paşa*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Eyice, Semavi. "Fossati, Gaspare Trajano (1809-1883)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/170-173. Ankara: TDV Yayınları, 1996.

Fortna, Benjamin C. "Change in the School Maps of the Late Ottoman Empire". *Imago Mundi* 57/1 (2005), 23-34. www.jstor.org/stable/40233955 (07.05.2020).

Fortna, Benjamin C. *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*. çev. Mehmet Beşikçi. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2013.

Fortna, Benjamin C. *Mekteb-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, çev. P. Siral. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Fotic, Aleksandar - Kiel, Machiel. "Semendire". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/467-470. Ankara: TDV Yayınları, 2009. https://islamansiklopedisi.org.tr/semendire (29.12.2019).

Freire, Paulo. *Ezilenlerin Pedagojisi.* çev. Dilek Hattatoğlu ve Erol Özbek. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 15. Basım, 2017.

Gencer, Ali İhsan. "Encümen-i Daniş ve Mustafa Reşid Paşa". *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri: Bildiriler Ankara 13-14 Mart 1985*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TTK Yayınları, 2. Basım, 1994, 31-37.

George, Jennifer M. - Jones, Gareth R. - Sharbrough, William C. *Understanding and Managing Organizational Behavior.* New Jersey: Pearson Prentice-Hall, Upper Saddle River, 5th Edition, 2008.

Goffee, R., - Jones, G. "Organizational Culture: A Sociological Perspecive". *The International Handbook of Organizational Culture and Climate*. Eds.: C. L. Cooper, S. Carwright and P. C. Earley. Londra: John Wiley and Sons Ltd, 2001.

Göktaş, Yüksel - Temur Gedik, Nuray - Kocaman-Karoğlu, Aslıhan - Çağıltay, Kürşat. "Öğretim Teknolojilerinin Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'ndeki Tarihsel Gelişimi". *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi* 24 (2009), 81-92.

Gölen, Zafer. "1857-59 Bosna Hersek İsyânı". *Belleten* LXXIII/33 (2009). https://www.ttk.gov.tr/yayinlarimiz/dergi/belleten-cilt-lxxiii-sayi-267-yil-2009-agustos/ (13.02.2020).

Göncü, T. Cengiz. "Harem-i Hümâyûn Masârifât Nezareti Talimâtnâmesi". *Milli Saraylar Belgeler Dergisi* 2 (2014), 17-23.

Gündüz, Mustafa. "Enderun Mektebi ve Osmanlı'da Üstün Yeteneklilerin Eğitimi". *Eğitime Bakış Eğitim-Öğretim ve Bilim Araştırmaları Dergisi* 12/37 (2016), 11-20.

Gündüz, Mustafa. "Osmanlı Klasik Döneminde Medrese Dışı Eğitim Kurumları". *Kronolojik ve Tematik Türk Eğitim Tarihi*. ed. Mustafa Gündüz. İstanbul: İdeal Kültür Yayınları, 2018.

Gündüz, Mustafa. *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa. İstanbul:* Doğu Batı Yayınları, 2012.

Gündüz, Mustafa. *Maariften Eğitime, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Düşüncesindeki Dönüşüm*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2016.

Gündüz, Mustafa. *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler.* Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2. Basım, 2015.

Gündüz, Mustafa. *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar*. Ankara: Lotus Yayınları, 2010.

Güney, Filiz. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri ve İran'a Giden Osmanlı Elçileri.* Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Gürses Söğüt, Sibel. "Modern Bir İmarı Çözümleme Denemesi: 1865 Hocapaşa Yangını". *Mimarlık* 56/406 (2019), 54-60.

Gürses Söğüt, Sibel. "Yeni Belgelerle 1865 Hocapaşa Yangını'nın Sınırları". *Toplumsal Tarih 2*63 (2015), 74-80.

Hanioğlu, M. Şükrü. "Batılılaşma". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/148-152. Ankara: TDV Yayınları, 1992. https://islamansiklopedisi.org.tr/batililasma (13.05.2019).

Hasar, Receb. *Türk Edebiyatında Padişah ve Şehzade Mersiyeleri*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Hasebe, Kiyohiko. "An Ottoman Attempt for the Control of Christian Education: Plan of Fünün Mektebi (School of Sciences) in the Early Tanzimat Period". *Osmanlı Araştırmaları* 41/41 (2013), 231-251.

Hasebe, Kiyohiko. "The 1869 Ottoman Public Education Act: Proceedings and Participants". *Osmanlı Araştırmaları* 51/51 (2018), 181-207.

Hasözdemir, Ali. *XIX. Yüzyılda Yazıldığı Tahmin Edilen Bir El Yazması Mecmuada Musiki Güfteleri.* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Hayta, Necdet. *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862 - 1286/1869).* Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1990.

Hofstede, Geert - Hofstede, Gert Jan - Minkov, Michael. *Cultures and Organizations: Software of the Mind.* Boston: McGraw Hill, 3. Basım, 2010.

Hofstede, Geert. *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations.* California: Thousand Oaks, Sage Publications, 2. Basım, 2001.

Ekmeleddin İhsanoğlu. "Cem'iyyet-i İlmiyye-i Osmâniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/333-334. İstanbul: TDV Yayınları, 1993. https://islamansiklopedisi.org.tr/cemiyyet-i-ilmiyye-i-osmaniyye (19.02.2020).

İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Darülfünun". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/521-525. Ankara: TDV Yayınları, 1993. https://islamansiklopedisi.org.tr/darulfunun (04.05.2020).

İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Tanzimat Döneminde İstanbul'da Dârülfünûn Kurma Teşebbüsleri". *150. Yılında Tanzimat*. haz. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 1992, 397-440.

İnalcık, Halil - Seyitdanlıoğlu, Mehmet (ed.). *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 6. Basım, 2017.

İnalcık, Halil. "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler". ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 6. Basım, 2017, 169-195.

İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. çev. Ruşen Sezer. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 21. Basım, 2016.

İpşirli, Mehmet. "Enderun". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/185-187. Ankara: TDV Yayınları, 1995. https://islamansiklopedisi.org.tr/enderun (11.05.2019).

İskender, Pelin. *Mehmed Esad Safvet Paşa (1814-1883/H. 1230-1301)*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.

İskit, Server. *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*. Ankara: Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, 1943.

Kaplan, Mehmet. "Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi". ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu. *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 6. Basım, 2017, 463-475.

Kaplan, Mehmet. "Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi". *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri: Bildiriler, Ankara 13-14 Mart 1985*. Ankara: TTK Yayınları, 2. Basım, 1994, 113-120.

Kara Pilehvarian, Nuran. "Bezmialem Valide Sultan'ın Eğitim Islahatlarındaki Rolü ve Valide Mektebi/Dârûlmaarif". *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*. der. Hidayet Yavuz Nuhoğlu. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayınları, 2001.

Kara, İsmail - Birinci, Ali. *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri: Hatıralar, Yorumlar, Tetkikler*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Basım, 2012.

Karabacak, Esra. "Ahmet Cevdet Paşa'nın Dil Bilgisi Kitapları Üzerine". *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 7/2 (2012), 613-620. http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423933644.pdf (11.05.2019).

Karabey, Tuğrul. "Tarih Düşürme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/80-82. Ankara: TDV Yayınları, 2011. https://islamansiklopedisi.org.tr/tarih-dusurme (23.03.2020).

Karadağ, Nazife - Balkar, Betül. "Toplumsal Kalkınmanın Bir Aracı Olarak Eğitim". *Trakya University Journal of Social Science* 17/1 (2015), 225-239. http://eds.a.ebscohost.com/eds/pdfviewer/pdfviewer?vid=0&sid=7ce39a1f-8353-442c-b7dc-52333c723631%40sessionmgr4007 (12.01.2020).

Karaoğlu, Ömer. "İktisadi Düşünce Tarihimizde Bir Sayfa: Mecmua-i Fünun". *Akademik İncelemeler Dergisi (AID)* 8/1 (2013), 277-304.

Karpat, Kemal H. *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*. İstanbul: Timaş Yayınları, 4. Basım, 2019.

Karpat, Kemal H. *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*. çev: Dilek Özdemir. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006.

Karpat, Kemal. H. *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2. Basım, 2009.

Kartopu, Saffet. "Duyun-u Umumiye İdaresi ve İdareyle İlgili Görüşler". *Global Journal of Economics and Business Studies* 1/2 (2012), 32-40. https://dergipark.org.tr/tr/pub/gumusgjebs/issue/7490/98701 (13.05.2020).

Katz, Daniel - Kahn, L. Robert. Örgütlerin Toplumsal Psikolojisi. çev. Halil Can ve Yavuz Bayar. Ankara: Doğan Basımevi, 1977.

Kavas, Ahmet. "Journal Asiatigue". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/582-583. Ankara: TDV Yayınları, 2001. https://islamansiklopedisi.org.tr/journal-asiatique (07.03.2020).

Kaya Doğanay, Fatma. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Rüştiye Mektepleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

Kaya, Nurcan - Somel, Selçuk Akşin. *Geçmişten Günümüze Azınlık Okulları: Sorunlar ve Çözüm Önerileri*. 3. Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2013.

Kayaoğlu, Taceddin. *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.

Kayaoğlu, Taceddin. *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998.

Kenan, Seyfi. "Türk Eğitim Düşüncesi ve Deneyiminin Dönüm Noktaları Üzerine Bir Çözümleme". *Osmanlı Araştırmaları* 41/41 (2013), 1-31. https://dergipark.org.tr/tr/pub/oa/issue/10937/130704 (04.05.2020).

Kılıç, Musa. "Osmanlı Brüksel Elçiliği ve Elçileri". *Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Çalışmaları Komitesi Bildiriler Kitabı (4-8 Ekim 2016)*. ed. Kenan İnan, Miraç Tosun, Deniz Çolak. Trabzon: Trabzon Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2018, 441-453. file:///C:/Users/Eg/Downloads/Osmanli_Bruksel_Elciligi_ve_Elcileri%20(1).pdf (13.05.2020).

Kılıç, Musa. *Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

Kılıç, Remzi. "Osmanlı Türkiye'sinde Azınlık Okulları (19. Yüzyıl)". *Türk Kültürü* 431 (1999), 151-159.

Kırpık, Cevdet. "Fatma Aliye Hanım'ın Tarihe Dair Bir Eseri: Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı". *Turkish Studies (International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic)* 12/5 (2017), 251-264. http://www.turkishstudies.net/turkishstudies?mod=makale_tr_ozet&makale_id=20121 (26.04.2020).

Kiel, Machiel. "Draç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/522-524. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

Koç, Yunus. "Tahayyül Edilen Siyasal Bir Üst Kimlik: Osmanlıcılık". *Diyalektolog* 19 (2018), 267-281. http://www.diyalektolog.com/DergiTamDetay.aspx?ID=248; (11.04.2020).

Koçer, Hasan Ali. *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2. Basım, 1991.

Kodaman, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: TTK Yayınları, 1999.

Kopar, Metin - Yolun, Murat. "18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Borçlar Tarihine Bir Bakış". *History* 4/1 (2012), 335-358. http://www.historystudies.net/dergiayrinti/18-ve-19-yuzyillarda-osmanli-borclar-tarihine-bir-bakis_320 (13.05.2020).

Köprülü, Orhan F. "Fuad Paşa, Keçecizâde (1815-1869)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/202-205. Ankara: TDV Yayınları, 1996.

Kudret, Cevdet. *Edebiyatımızda Hikaye ve Roman I (1859-1910 Tanzimattan Meşrutiyete Kadar)*. İstanbul: Varlık Yayınları, 2. Basım, 1977.

Kurtdaş, M. Çağlar. "Osmanlı Modernleşme Sürecinde Aydınlar ve Bürokrasinin Rolü". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 29/1 (2019), 399-411. https://dergipark.org.tr/en/pub/firatsbed/issue/43827/538751 (20.03.2020).

Kutluoğlu, Muhammed Hanefi. "Kavalalı Mehmed Ali Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/62-65. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Küçük, Cevdet. "Cerîde Nezareti". *İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, Cilt 7, 1993, 409-410.

Küçük, Erkan. İlköğretim Okulları Öğretmenlerinin Okul Yöneticilerine Yönelik Çağdaş Denetim Algıları İle Mesleki Motivasyon Düzeyleri Arasındaki İlişki (İstanbul İli Eyüp İlçesi Örneği). İstanbul: Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Küçükler, Osman Zahit. *Encümen-i Daniş.* Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Küpeli, Funda. *1845 Yılı Temettuat Defterlerine Göre Simav Kazasının Merkezi.* Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Kütükoğlu, Bekir. "Vak'anüvis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/457-461. Ankara: TDV Yayınları, 2012. https://islamansiklopedisi.org.tr/vakanuvis (26.04.2020).

Kütükoğlu, Mübahat S. "Defterdar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/94-96. Ankara: TDV Yayınları, 1994. https://islamansiklopedisi.org.tr/defterdar (13.05.2020).

Lässig, Simone. "Modern Tarihte Biyografi-Biyografide Modern Tarihyazımı". *Otur Baştan Yaz Beni. çev. Canan Özkılıç.* haz. Abdülhamit Kırmızı. İstanbul: Küre Yayınları, 2013.

Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.

Moacanin, Nenad. "Karadağ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/384-385. Ankara: TDV Yayınları, 2001. https://islamansiklopedisi.org.tr/karadag (13.05.2020).

Nazik, Sıtkı. Şemseddin Saminin Kamusülalam Adlı Eserinin V. ve VI. Cildinde Geçen Osmanlı Şairlerinin Biyografileri. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Nurdoğan Demirkıran, Arzu Meryem. "Modernleşme ve Tanzimat Dönemi Eğitim (1775-1876)". *Kronolojik ve Tematik Türk Eğitim Tarihi*. ed. Mustafa Gündüz. İstanbul: İdeal Kültür Yayınları, 2018, 57-86.

Nurdoğan, Arzu Meryem. *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922).* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.

Okay, M. Orhan. "Edhem Pertev Paşa (1824-1873)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/420-421. Ankara: TDV Yayınları, 1994. https://islamansiklopedisi.org.tr/edhem-pertev-pasa (30.03.2020).

Oklay, Erdem. "Ahmet Cevdet Paşa'nın Türk Eğitim Tarihi Açısından Önemi Üzerine Bir İnceleme". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 29/1 (2014), 233-251. https://dergipark.org.tr/tr/pub/egetid/issue/5068/69168 (13.05.2020).

Ortaylı, İlber. İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı. İstanbul: Timaş Yayınları, 26. Basım, 2008.

Öz, Mehmet. *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 6. Basım, 2015.

Özden, Kemal. "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Berlin Türk Diplomatik Temsilciliği (1763-1922)", *XVII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı* IV. Ankara: TTK Yayınları, 2018, 1135-1171. https://www.ttk.gov.tr/yayinlarimiz/xvii-turk-tarih-kongresi-15-17-eylul-2014-ankara-iv-cilt-iii-kisim/ (10.04.2020).

Özcan, Abdülkadir. "Feridun Ahmed Bey". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 12/396-417397 Ankara: TDV Yayınları, 1995. https://islamansiklopedisi.org.tr/feridun-ahmed-bey (23.04.2020).

Özcan, Abdülkadir. "Lale Devri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/81-85. Ankara: TDV Yayınları, 2003. https://islamansiklopedisi.org.tr/lale-devri#1 (12.05.2020).

Özcan, Abdülkadir. "Münşeâtü's-Selâtîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/20-22. Ankara: TDV Yayınları, 2006. https://islamansiklopedisi.org.tr/munseatus-selatin (23.04.2020).

Özcan, Tuğrul. *Merkezî ve Modern Eğitim Kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları.* Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.

Özgüdenli, Osman Gazi. "Muhammed Şah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/571-572. Ankara: TDV Yayınları, 2005. https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-sah (28.04.2020).

Özkan, Recep. "Darülmuallimîn'in İlk Nizamnamesi ve Prof. Dr. Yahya Akyüz". *Akademik Matbuat* 2/1 (2018), 1-15. http://dergipark.org.tr/en/download/article-file/507885 (20.04.2020).

Özkaya, Ahmet Sefa. İstanbul'un Fethi ve İmam-zâde Mehemmed Es'ad Efendi'nin Târîh-i Feth-i Kostantîniyye'si. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Öztel, Muharrem. "Osmanlı Devletinde Kalpazanlık ve Sahte Para (1818-1914): Kalpazanlığın ve Tedavül Eden Kalp Paraların Sosyo-Ekonomik Etkileri". *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi* 10/18 (2018), 304-317.

Öztuna, Yılmaz. "Münif Paşa". *Türk Ansiklopedisi.* XXV. Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1977.

Öztuna, Yılmaz. *Bir Darbenin Anatomisi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1984.

Öztuna, Yılmaz. *Tanzimât Paşaları: Âli ve Fuâd Paşalar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006.

Öztürk, Cemil. "İdâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/464-466. Ankara: TDV Yayınları, 2000. https://islamansiklopedisi.org.tr/idadi (23.04.2020).

Öztürk, Nazif. "Evkāf-ı Hümâyun Nezâreti". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/521-524. Ankara: TDV Yayınları, 1995. https://islamansiklopedisi.org.tr/evkaf-i-humayun-nezareti (11.03.2020).

Palabıyık, Adem. "Pierre Bourdieu Sosyolojisinde 'Habitus', 'Sermaye' ve 'Alan' Üzerine". *Liberal Düşünce* 16/61-62 (2011), 121-141. https://dergipark.org.tr/tr/pub/liberal/issue/48171/609540 (05.05.2020),

Patoğlu, Emrah Berkant. *Osmanlı Devletinde Askeri Rüştiyeler*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

Polat, Atilla. "Mekteb-i Harbiye Nazırlarından Matematikçi Mehmed Emin Paşa'nın Biyografisine Giriş". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 20/2 (2019), 59-74. https://doi.org/10.26650/oba.554557 (04.04.2020).

Rizvi, Fazal - Lingard, Bob. *Küreselleşen Eğitim Politikası*. ed. Betül Balkar, Habib Özgan. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2016.

Sakaoğlu, Necdet. "Valide Mektebi". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 7/363-364. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları (Kültür Bakanlığı Ortaklığıyla), 1994.

Sander, Oral. *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü: Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*. Ankara: İmge Kitabevi, 10. Basım, 2007.

Saraç, Burcu. *Edwards Deming'in TKY İlkelerinin İlköğretim Okullarında Uygulanmasına Yönelik Öğretmen ve Yönetici Algıları.* Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Sargut, A. Selami. *Kültürler Arası Farklılaşma ve Yönetim.* Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2001.

Sarıyıldız, Gülden. "Takvimhâne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek 2/579-580. Ankara: TDV Yayınları, 2016.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet. *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*. Ankara: TTK Basımevi, 2. Basım, 1999.

Soldan, Uğur. *Fatîn Divanı İnceleme-Metin.* Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Somel, Selçuk Akşin. "1869 Tarihli Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi, Esbab-ı Mucibe Layihası ve İdeolojik Temelleri". *Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861).* İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları, 2015, 136-167. http://research.sabanciuniv.edu/ (11.05.2020).

Somel, Selçuk Akşin. "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler". ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 6. Basım, 2017, 684-708.

Somel, Selçuk Akşin. "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler". *150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856).* haz. Feridun Emecen. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 2007, 61-84.

Somel, Selçuk Akşin. *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*. çev. Osman Yener. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Basım, 2015.

Sözen, Metin. "Dolmabahçe Sarayı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/503-507. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

Şahbaz, Namık Kemal. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kadar (1839-1928) Türkiye'de İlkokuma ve Yazma Öğretimi*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.

Şahin, Mustafa. *Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Uygulamalarında Yabancı Uzmanların Yeri*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996.

Şanal, Mustafa. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kız Öğretmen Okulu'nun (Dârülmuallimât) Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 26 (2011), 222-244. http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423910757.pdf (05.05.2020).

Şengör, Celal A.M. "Osmanlı'nın İlk Jeoloji Kitabı ve Osmanlı'da Jeolojinin Durumu Hakkında Öğrettikleri". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 1/1 (2009), 119-158.

Şentürk, M. Hüdai. "Darûlmaârif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/548-549. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Şimşek, Hasan. *Paradigmalar Savaşı ve Beşinci Dalga Sosyal Devlet'in ve Yeni Liberalizm'in Öyküsü*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2014.

Şimşek, Hüseyin. "Bir İmparatorluk Refleksi Olarak, 19. Yüzyılda Eğitsel Etkileşim ve Sonuçları". *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 14/3 (2013). http://agris.fao.org/agris-search/search.do?recordID=TR2016020043 (09.04.2020).

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*. İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2014.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856).* Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2006.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. *Osmanlı Belgelerinde Bosna-Hersek*. Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1992.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. *Osmanlı Belgelerinde Suriye*. İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2013.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları).* Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2000.

Tağraf, Hasan - Arslan, N. Talat. "Kriz Oluşum Süreci ve Kriz Yönetiminde Proaktif Yaklaşım". *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 4/1 (2003), 149-160. http://eskidergi.cumhuriyet.edu.tr/makale/172.pdf (13.05.2020).

Tanpınar, Ahmet Hamdi. *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi.* haz. Abdullah Uçman. İstanbul: Dergah Yayınları, 2012.

Taşdelen, İshak. *Şevkî Hasan Tahsin İstanbulî Divanı: Transkripsiyonlu Metin-Sadeleştirme*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Taşkesenlioğlu, M. Yasin. *Tanzimat Döneminde Bir Reform Meclisi Meclis-i Ali Tanzimat (1854-1861).* Ankara: TTK Yayınları, 2018.

Tekeli, İlhan - İlkin, Selim. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü.* Ankara: TTK Basımevi, 2. Basım, 1999.

Tekeli, İlhan. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişiklikler". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. 2/456-475. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Tevetoğlu, Fethi. "Türkiye Maârif Nâzırları 2". *Hayat Tarih Mecmuası* 6 (1973).

Tural, Erkan. "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'nde Bürokratik Reform". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 22 (2007), 177-206.

Turhan, Mümtaz. *Kültür Değişmeleri: Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik.* İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Basım, 1997.

Türkgeldi, Ali Fuad. *Maruf Simalar*. haz. Selçuk Akşin Somel ve Mehmet Kalpaklı. Ankara: TTK Yayınları, 2013.

Türkgeldi, Ali Fuad. *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*. haz. Hayrettin Pınar-Fatih Yeşil. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2012.

Uçman, Abdullah. "Tanzimat'tan Sonra Yeniliği Hazırlayan Şartlar: Dil, Edebiyat ve Matbuat". *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları* 7/14 (Temmuz-Aralık 2015), 9-20.

Uluerler, Sıtkı. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasî İlişkileri (1774-1848).* Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

Unat, Faik Reşit. *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1964.

Uyanık, Ercan. "Tanzimat Döneminde Modern Eğitimin Yaygınlaştırılması Yolunda Pratik Bir Çözüm: Yarı(m) Rüştiyeler". *Tarih Dergisi* 49 (2009), 91-111.

Uyanık, Ercan. *Modernleşme Döneminde Türk Aydının Eğitime Bakışı*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

Ünal, Uğur - Birbudak, Togay Seçkin. *İstanbul Dârulmuallimîni (1848-1924)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2013.

Ünal, Uğur. *Meclis-i Kebîr-i Maarif 1869-1922.* Ankara: TTK Yayınları, 2008.

Ürekli, Fatma. "Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları". *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3 (2002), 382-406. http://journals.manas.edu.kg/mjsr/oldarchives/Vol02_Issue03_2002/251.pdf (02.05.2020).

Vahapoğlu, M. Hidayet. *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.

Varel, Anıl. *Osmanlı-Türkiye Modernleşme Tartışmalarında Yöntem Sorunsalı*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

Vurgun, Ahmet. "II. Abdülhamid Döneminde Simav Kazasında Eğitim". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 48 (2016), 19-37.

Yazıbaşı, Muhammed Ali. *II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüştiye Mekteplerinde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi (1908-1918)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Yazıcı, Mine. Çeviribilim Temel Kavram ve Kuramları. İstanbul: Multilingual, 2005.

Yazıcı, Hikmet. "Öğretmenlik Mesleği, Motivasyon Kaynakları ve Temel Tutumlar: Kuramsal Bir Bakış". *Kastamonu Eğitim Dergisi* 17/1 (2009), 33-46. https://dergipark.org.tr/tr/pub/kefdergi/issue/49070/626125 (13.05.2020).

Yazıcı, Mustafa. *Tanzimattan Bu Yana Milli Eğitim Bakanları, Başbakanlar ve Atatürk (1839-1973)*. Ankara: Emel Matbaacılık, 1973.

Yazıcı, Nesimi. "Takvîm-i Vekayi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/490-492. Ankara: TDV Yayınları, 2010. https://islamansiklopedisi.org.tr/takvim-i-vekayi (05.01.2020).

Yazıcı, Tahsin. "Emîr-i Nizâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/142-143. Ankara: TDV Yayınları, 1995. https://islamansiklopedisi.org.tr/emir-i-nizam (28.04.2020).

Yediyıldız, Bahaeddin. "Vakıf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/479-486. Ankara: TDV Yayınları, 1989. https://islamansiklopedisi.org.tr/vakif#2-tarih (11.03.2020).

Yıldırım, Mehmet Ali. "Abdulhamid Devrinde Mesleki-Teknik Eğitimin Gelişimi: Vilayet Sanayi Mektepleri". *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu Bildiriler* (20-21 Şubat 2014, Selanik). Ankara: TTK Yayınları, 2014, 217-234.

Yıldırım, Mehmet Ali. "Tanzimat Döneminde Darülmuallimîn Mezunlarının Rüşdiyelere Tayini". *Musa Çadırcı'ya Armağan Yazılar. Ankara:* Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2012.

Yıldırım, Mehmet Ali. *Dersaâdet Sanayi Mektebi: İstanbul Sanayi Mektebi 1868-1926*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013.

Yıldırım, Mehmet Ali. *Tanzimat Döneminde Meslek Okulları*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

Yıldız Turan, Esra. "Türk İslam Düşünce Sisteminde İbn-i Haldun'un Devlet Nazariyesi". *Atatürk İletişim Dergisi* 9 (2015), 197-204.

Yıldız, Hatip. "Osmanlı Döneminde Üsküdar'da Açılan İlk Sivil Modern Okul: Üsküdar Merkez Rüşdiye Mektebi". *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IX*. ed. Coşkun Yılmaz. Bildiriler III. 51-73. *İstanbul:* Üsküdar Belediyesi, 11-13 Kasım 2016.

Yılmaz, Selman. "Eğitim Sektöründe Arz-Talep Analizi". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 47/1-4 (1989), 379-387.

Yılmaz, Yiğit. "Alman Vergi Sistemi ve Vergi Denetimine Genel Bir Bakış". *Vergi Raporu* 237/11-27. http://vergiraporu.com.tr/upImage/org/1d03787.pdf (13.05.2020).

Yılmazer, Ziya. "Esad Efendi, Sahaflar Şeyhizâde (1789-1848)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/341-345. Ankara: TDV Yayınları, 1995. https://islamansiklopedisi.org.tr/esad-efendi-sahaflar-seyhizade (19.12.2019).

Yolcu, Cengiz. "Ahmed Hilmi Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek 1/44. Ankara: TDV Yayınları, 2016. https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-hilmi-efendi--mutercim (20.02.2020).

Zürcher, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. çev. Yasemin Saner Gönen. İstanbul: İletişim Yayınları, 12. Basım, 2002.

5. Elektronik Kaynaklar

Atatürk Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Seyfettin Özege Nadir Eserler Koleksiyonu. "Kemal Paşa merhumun kütüphanelerinde mevcut olup bu kere bi'l-müzâyede satılması icap eden kütüb-i mütenevvi'anın esâmîsini mübeyyin cetveldir". Yer no: 29502, Demirbaş no: 0136677. Erişim 24 Mart 2019. https://bilgimerkezi.atauni.edu.tr/yordambt/yordam.php?aKutuphane=A&aBolum=0

Berlin Humboldt Üniversitesi/Humboldt-Universität zu Berlin. "Mainpage". Erişim 9 Kasım 2019. https://www.hu-berlin.de/

Bibliothèque Nationale de France. "Bnf". Erişim 30 Mart 2020. https://gallica.bnf.fr

Buzdağı. *Yüzeyin Altında Ne Olduğunu Görmek*. Erişim 19 Şubat 2020. http://www.sistemdinamikleri.net/

Hofstede Insights. "Country Comparison". Erişim 2 Şubat 2020. https://www.hofstede-insights.com/country-comparison/france,turkey,the-uk/

İSAM/Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi. "Talim-i Farisi". Erişim 16 Ocak 2020. http://ktp.isam.org.tr/risaleosm/liste.php?-skip=3126&-max=10

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı. "Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar". Demirbaş No: BEL.MTF.60250. Erişim 13 Mayıs 2020. http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı. "Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar". Demirbaş No: Bel.Mtf.54570. Erişim 13 Mayıs 2020. http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı. "Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar". Fotoğraf no: 9715. Erişim 13 Mayıs 2020. http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php

İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Nadir Eserler Kütüphanesi. "Vükelâ ve rical-i devletten bazılarının resimleri: Kemal Paşa". (II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, Yer ve Demirbaş numarası: NEKYA90622/11A). Erişim 16 Mayıs 2020. http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90625---0009.jpg

İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Nadir Eserler Kütüphanesi. "Vükelâ ve rical-i devletten bazılarının resimleri: Rauf Paşa, Kemal Paşa, Midhat Paşa, Köse Raif Paşa, Yaver Hüsnü Bey, Bellu Efendi, Yaver Rıza Bey, Yaver Tahsin Bey". (II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, Yer ve Demirbaş numarası: NEKYA90625/3). Erişim 16 Mayıs 2020. http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90625---0003.jpg

İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Nadir Eserler Kütüphanesi. "Vükelâ ve rical-i devletten bazılarının resimleri: Kemal Paşa", (II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri. Yer ve Demirbaş numarası: NEKYA90625/20). Erişim 16 Mayıs 2020. http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90625---0020.jpg

İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Nadir Eserler Kütüphanesi. "Vükelâ ve rical-i devletten bazılarının resimleri: Kemal Paşa". (II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, Yer ve Demirbaş numarası: NEKYA90625/1). Erişim 16 Mayıs 2020. http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90625---0001.jpg

Peeters Online Journals. "Journal Asiatique". Erişim 6 Kasım 2019. https://poj.peeters-leuven.be/content.php?url=journal&journal_code=JA

Staatsbibliothek zu Berlin, "Suche". Erişim 31 Mart 2020. https://staatsbibliothek-berlin.de/

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı. "Issue Catalog". Erişim 6 Mayıs 2019. https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/en/periodicals/articlecatalog/details/3773

TBMM/Türkiye Büyük Millet Meclisi. "Açık Erişim". Erişim 11 Aralık 2019. https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/588

TDK/Türk Dil Kurumu, "Öz belirtim". Erişim 19 Şubat 2020. https://sozluk.gov.tr/

T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Başkanlığı (TTK). "Detaylı Arama". Erişim 30 Mart 2020. https://kutuphane.ttk.gov.tr/

EKLER

Ek 1. Ahmed Kemal Paşa'nın Fotoğrafı 1[1]

1 İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, "Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar", Fotoğraf no: 9715, (Erişim 13 Mayıs 2020). Aynı resim için bkz. Mahmud Cevad, İbnü'ş-Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti* (İstanbul: H. 1338), 37.

Ek 4. Ahmed Kemal Paşa'nın Fotoğrafı 4[4]

4 İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Nadir Eserler Kütüphanesi, "Vükelâ ve rical-i devletten bazılarının resimleri: Kemal Paşa", (II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, Yer ve Demirbaş numarası: NEKYA90625/1), (Erişim 16 Mayıs 2020).

Ek 5. Ahmed Kemal Paşa'nın Fotoğrafı 5[5]

5 İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Nadir Eserler Kütüphanesi, "Vükelâ ve rical-i devletten bazılarının resimleri: Kemal Paşa", (II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, Yer ve Demirbaş numarası: NEKYA90625/20), (Erişim 16 Mayıs 2020). Aynı resim için ayrıca bkz. Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti,* (İstanbul: H. 1338), 94.